त्वमव्यक्तमनिर्देश्यमचिन्त्यानामवर्णवत् । अपाणिपादरूपं च शुद्धं नित्यं परात्परम् ॥ ४० ॥
शृणोष्यकर्णः परिपश्यसि त्वमचक्षुरूपो बहुरूपरूपः ।
अपादहस्तो जवनो ग्रहीता त्वं वेत्सि सर्वं न च सर्ववेद्यः ॥ ४१ ॥
अणोरणीयांसमसत्स्वरूपं त्वां पश्यतोऽज्ञाननिवृत्तिरग्र्या ।
धीरस्य धीरस्य बिभर्ति नान्यद्वरेण्यरूपात्परतः परात्मन् ॥ ४२ ॥
त्वं विश्वनाभिर्भुवनस्य गोप्ता सर्वाणि भूतानि तवान्तराणि ।
यद्भूतभव्यं यदणोरणीयः पुमांस्त्वमेकः प्रकृतेः परस्तात् ॥ ४३ ॥
एकश्चतुर्धा भगवान्हुताशो वर्चो विभूतिं जगतो ददाति ।
त्वं विश्वतश्चक्षुरनन्तमूर्ते त्रेधा पदं त्वं निदधासि धातः ॥ ४४ ॥
यथाऽग्निरेको बहुधा समिध्यते विकारभेदैरविकाररूपः ।
तथा भवान्सर्वगतैकरूपी रूपाण्यशेषाण्यनुपुष्यतीश ॥ ४५ ॥
एकं तवाग्र्यं परमं पदं यत्पश्यन्ति त्वां सूरयो ज्ञानदृश्यम् ।
त्वत्तो नान्यत्किंचिदस्ति स्वरूपं यद्वा भूतं यच्च भव्यं परात्मन् ॥ ४६ ॥

यथात्मानं—देहमविकृत्य वर्तमानतया अध्यात्मनो जीवस्य स्वरूपं त्वत्तो नान्यत् । तद्वन्मुक्तोऽपि त्वद्रूपमित्याह—त्वमव्यक्तमिति ॥ अव्यक्तम्—बाह्येंद्रियागोचरम् । अनिर्देश्यम् इतरसजातीयतया । अचिन्त्यं मनसा । अनाम—देवमनुष्यादिनामरहितम् । अवर्णं—पीतशुक्लादिवर्णहीनम् । शुद्धं—क्लेशकर्मादिनिर्मुक्तम् । परं पदं—मुक्तस्वरूपं गुणप्रवृत्त्या परं पदम् । तस्यागुणं महदित्युक्तम् । परविषयो वा अयं श्लोकः । शुद्धं नित्यं परं पदं चेति च पाठः ॥ ४० ॥

अथ परमेवाह—शृणोषीत्यादिना ॥ अचक्षुरूपः—अचक्षुररूपश्च, चक्षुस्स्वरूपरहितो वा । बहुरूपरूपः—स्वेच्छागृहीतबहुविधरूपः । अनेन करणनिरपेक्षं सर्वकार्यसामर्थ्यमुक्तम्, * अपाणिपादः * इत्यादिश्रुतेः ॥ ४१ ॥

अणोरिति ॥ अणोः—जीवादणीयांसम् । असत्स्वरूपम्—दृश्यरूपरहितम् । धीः अस्य यस्योपासकस्य धीः वरेण्यरूपा त्वत्तोऽन्यन्न बिभर्ति—न विषयीकरोति, तस्य—त्वां पश्यतः, अग्र्या—आत्यन्तिकी, अज्ञाननिवृत्तिः—कर्मनिवृत्तिः । यद्वा पूर्वार्धमेकं वाक्यम् । तस्य स्पष्टोऽर्थः । धीरस्य—यस्य धीः—संकल्पः, सर्वं बिभर्ति, तस्मात् त्वत्तोऽन्यन्नास्तीति ॥ ४२ ॥

त्वमिति ॥ नाभिराधारः आन्तराणि—अन्तस्थानि, यदणोरणीयः यद्भूतं भव्यम्, प्रकृतेः परस्तात् पुमान् यः, तत्सर्वं त्वमेक एव ॥ ४३ ॥

एक इत्यादि ॥ चतुर्धा—त्रेतोपासनात्मना, वैद्युतजाठरनिर्मन्थ्यवाडवात्मना वा, यो हुताशो जगतो वर्चः—तेजः, विभूतिम्—अणिमादिं ददाति, सोऽपि त्वम्, त्रेधा पदं—त्रिविक्रमत्वे त्रिषु लोकेषु पदं निदधासि । यद्वा, * स इमान् लोकान् विचक्रमेधो देवानभोवाचम् * इति श्रुत्युक्तप्रकारेण । अथवा उपासनार्थं गिरित्रये सन्निधत्से समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीति हि नैरुक्ताः ॥ ४४,४५ ॥

एकमिति ॥ अग्र्यम्—अप्राकृतम्, एकम्—अद्वयं तत्र परमं पदं यत्तदपि त्वमेवेति । यद्वा तव परमं पदं यत्तदेकं केवलमग्र्यम्—अप्राकृतम ॥ ४६ ॥

व्यक्ताव्यक्तस्वरूपस्त्वं समष्टिव्यष्टिरूपवान् । सर्वज्ञस्सर्ववित्सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् ॥ ४७ ॥
अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनो नादिमान्वशी । क्लमतन्द्रीभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः ॥ ४८ ॥
निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठोऽक्षरः क्रमः । सर्वेश्वर(ः) पराधारो धाम्नां धामात्मकोऽक्षयः ॥ ४९ ॥
सकलावरणातीतनिरालम्बनभावन । महाविभूतिसंस्थान नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ ५० ॥
नाकारणात्कारणाद्वा कारणाकारणान्न च । शरीरग्रहणं व्यापिन् धर्मत्राणाय केवलम् ॥ ५१ ॥

श्रीपराशरः—

इत्येवं संस्तवं श्रुत्वा मनसा भगवानजः । ब्रह्माणमाह प्रीतेन विश्वरूपं प्रकाशयन् ॥ ५२ ॥

भगवानुवाच :—

भोभो ब्रह्मंस्त्वया मत्तस्सह देवैर्यदिष्यते । तदुच्यतामशेषं च सिद्धमेवावधार्यताम् ॥ ५३ ॥

श्रीपराशरः—

ततो ब्रह्मा हरेर्दिव्यं विश्वरूपमवेक्ष्य तत् । तुष्टाव भूयो देवेषु साध्वसावनतात्मसु ॥ ५४ ॥

ब्रह्मा— नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वस्सहस्रबाहो बहुवक्त्रपाद ।
नमो नमस्ते जगतः प्रवृत्तिविनाशसंस्थानकराप्रमेय ॥ ५५ ॥

चेतनाचेतनयोः कार्यकारणभावावस्थाद्वयमपि त्वमेवेत्याह—व्यक्तेति ॥ यद्वा * समष्टिं विदुरव्यक्तं व्यष्टिर्व्यक्तमिहोच्यते * इति वा । अथवा समष्टिर्वासुदेवः, व्यष्टिस्संकर्षणादिः । सर्वज्ञस्सर्वदृगिति च पाठः । सर्वज्ञस्सर्वदृगिति । सर्वश्चासौ ज्ञश्च, सर्वदृक्—सर्वद्रष्टा । यद्वा करणैः सर्वतश्च ज्ञाता । सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान्—सामान्यविषयं ज्ञानं सर्वज्ञानम् ॥ ४७—४८ ॥

निरवद्य इति । परः प्राप्तेः—प्राप्तेः परः, दुष्प्राप इत्यर्थः । निरधिष्ठः—निराधारः, क्रमः—अप्रतिबंधमहोत्साहः । * वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः * इति सूत्रे वृत्तिरप्रतिबंधः, सर्ग उत्साहः, तायनं स्थि(र)ततेति दर्शनात् । क्रम इति कर्तरि द्वयोरर्थयोर्व्युत्पत्तिः । सर्वेश्वर पराधार—सर्वेषामीश्वर परेषामाधार । सर्वेषामीश्वराणां पराधारेति वा । धाम्नां धामात्मक—ज्योतिषां ज्योतिः । पाठान्तरे सर्वेश्वरेत्यादि संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

सकलेत्यादि ॥ आवरणानि—प्रकृत्यादीनि, कर्माणि वा । निरालंबनभावन—अशरण्यभावन । महाविभूतिसंस्थान—त्रिपाद्विभूतौ संस्थानं स्थितिर्यस्य तथोक्त ॥ ५० ॥

नाकारणादित्यादि ॥ कारणं—प्रयोजनं सुखम् । अकारणम्—अप्रयोजनं दुःखम् । कारणाकारणं—मिश्रम् । एतदुक्तं भवति—न नारकिवद्धर्मफलानुभवाय तव शरीरग्रहणम् । न च स्वर्गिवत् धर्मफलानुभवार्थम् । नापि मनुष्यादिवदुभयफलानुभवार्थम् । किं तु केवलं धर्मत्राणायेति । यद्वा कस्य—सुखस्य आरणत्वात्—प्रापकत्वात् कारणं धर्मः, तद्विरुद्धमकारणमधर्मः, तदुभयं कारणाकारणम् । एभ्यः क्रमात् तिर्यग्देवनराणां जन्म । तव तु नैवम्, अकर्मवश्यत्वात् । किं तु केवलमिच्छया धर्मत्राणायेति । * इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः, * न सा कर्मनिमित्तजा * इति च वक्ष्यति ॥ ५१—५५ ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्मातिबृहत्प्रमाण गरीयसामप्यतिगौरवात्मन् ।
प्रधानबुद्धीन्द्रियवत्प्रधान मूलात्परात्मन् भगवन्प्रसीद ॥ ५६ ॥
एषा मही देव महीप्रसूतैर्महासुरैः पीडितशैलबंधा ।
परायणं त्वां जगतामुपैति भारावतारार्थमपारसार ॥ ५७ ॥
एते वयं वृत्ररिपुस्तथाऽयं नासत्यदस्रौ वरुणस्तथैव ।
इमे च रुद्रा वसवस्ससूर्यास्समीरणाग्निप्रमुखास्तथाऽन्ये ॥ ५८ ॥
सुरास्समस्तास्सुरनाथ कार्यमेभिर्मया यच्च तदीश सर्वम् ।
आज्ञापयाज्ञां परिपालयन्तस्तवैव तिष्ठाम सदाऽस्तदोषाः ॥ ५९ ॥

श्रीपराशरः—एवं संस्तूयमानस्तु भगवान्परमेश्वरः । उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने ॥६०॥
उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ वसुधातले । अवतीर्य भुवो भारक्लेशहानिं करिष्यतः ॥ ६१ ॥
सुराश्च सकलास्स्वांशैरवतीर्य महीतले । कुर्वन्तु युद्धमुन्मत्तैः पूर्वोत्पन्नैर्महासुरैः ॥ ६२ ॥
ततः क्षयमशेषास्ते दैतेया धरणीतले । प्रयास्यन्ति न संदेहो मद्दृक्पातविचूर्णिताः ॥ ६३ ॥
वसुदेवस्य या पत्नी देवकी देवतोपमा । तत्रायमष्टमो गर्भो मत्केशो भविता सुराः ॥ ६४ ॥
अवतीर्य च तत्रायं कंसं घातयिता भुवि । कालनेमिं समुद्भूतमित्युक्त्वाऽन्तर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥
अदृश्याय ततस्तस्मै प्रणिपत्य महामुने । मेरुपृष्ठं सुरा जग्मुरवतेरुश्च भूतले ॥ ६६ ॥
कंसाय चाष्टमो गर्भो देवक्या धरणीधरः । भविष्यतीत्याचचक्षे भगवान्नारदो मुनिः ॥ ६७ ॥
कंसोऽपि तदुपश्रुत्य नारदात्कुपितस्ततः । देवकीं वसुदेवं च गृहे गुप्तावधारयत् ॥ ६८ ॥
वसुदेवेन कंसाय तेनैवोक्तं यथा पुरा । तथैव वसुदेवोऽपि पुत्रमर्पितवान्द्विज ॥ ६९ ॥
हिरण्यकशिपोः पुत्राष्षड्गर्भा इति विश्रुताः । विष्णुप्रयुक्ता स्तान्निद्रा क्रमाद्गर्भानयोजयत् ॥ ७० ॥

सूक्ष्मेति ॥ प्रधानस्य—प्रकृतेः बुद्धीन्द्रियवतः पुंसश्च प्रधान—शेषिभूत । तेन मूलभूतादव्यक्तात् परात्मन् । तत्प्रधानेति पाठे, अव्यक्तस्य बुद्ध्याद्यन्तःकरणस्य चक्षुरादेर्वागादेश्च प्रधान—मूलभूत जीवादुत्कृष्ट । प्रधानमूलमिति पाठे, प्रधानमूलभूतस्त्वमित्यर्थः ॥ ५६—५९ ॥

एवमिति ॥ केशौ—तेजसी । कः—आत्मा तस्मिन् शेत इति केशः । मोक्षधर्मे केशवनामनिर्वचने * सूर्यस्य तपतो लोकानग्नेस्सोमस्य चैव हि । अंशवो ये प्रकाशंते मम ते केशसंज्ञिताः ॥ इति ॥ ६०—६३ ॥

वसुदेवस्येति ॥ तस्यायमिति पाठे तस्यायमित्यार्षस्सन्धिः ॥ ६४—६९ ॥

हिरण्यकशिपोरिति ॥ षड्गर्भाः—प्राग्जन्मनाम्ना कीर्तिमत्सुषेणाद्याः । ते हि पूर्वं हिरण्यकशिपोर्भ्रातुः कालनेम्यसुरस्य पुत्रास्तं हिरण्यकशिपुमनादृत्य ब्रह्मार्चनात्कुपितेन तेन भाविजन्मनि पितैव वो निहनिष्यतीति शप्ताः समुद्रे शायिता इति श्रीहरिवंशे । तेन हिरण्यकशिपोः पुत्रा इत्युपचारः । गर्भानयोजयत्—देवकीजठरे गर्भत्वेनायोजयत् ॥ ७० ॥

योगनिद्रा महामाया वैष्णवी मोहितं यया । अविद्यया जगत्सर्वं तामाह भगवान्हरिः ॥ ७१ ॥

श्रीभगवानुवाच :—

निद्रे गच्छ ममादेशात्पातालतलसंश्रयान् । एकैकत्वेन षड्गर्भान्देवकीजठरं नय ॥ ७२ ॥

हतेषु तेषु कंसेन शेषाख्योंऽशस्ततो मम । अंशांशेनोदरे तस्यास्सप्तमः संभविष्यति ॥ ७३ ॥

गोकुले वसुदेवस्य भार्याऽन्या रोहिणी स्थिता । तस्यास्स संभूतिसमं देवि नेयस्त्वयोदरम् ॥ ७४ ॥

सप्तमो भोजराजस्य भयाद्रोधोपरोधतः । देवक्याः पतितो गर्भ इति लोको वदिष्यति ॥ ७५ ॥

गर्भसंकर्षणात्सोऽथ लोके संकर्षणेति वै । संज्ञामवाप्स्यते वीरश्श्वेताद्रिशिखरोपमः ॥ ७६ ॥

ततोऽहं संभविष्यामि देवकीजठरे शुभे । गर्भं त्वया यशोदाया गन्तव्यमविलंबितम् ॥ ७७ ॥

प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि । उत्पत्स्यामि नवम्यां तु प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि॥ ७८ ॥

यशोदाशयने मां तु देवक्यास्त्वामनिन्दिते । मच्छक्तिप्रेरितमतिर्वसुदेवो नयिष्यति ॥ ७९ ॥

कंसश्च त्वामुपादाय देवि शैलशिलातले । प्रक्षेप्स्यत्यन्तरिक्षे च संस्थानं त्वमवाप्स्यसि ॥ ८० ॥

ततस्त्वां शतदृक्छक्रः प्रणम्य मम गौरवात् । प्रणिपातानतशिरा भगिनीत्वे ग्रहीष्यति ॥ ८१ ॥

त्वं च शुंभनिशुंभादीन्हत्वा दैत्यान् सहस्रशः । स्थानैरनेकैः पृथिवीमशेषां मण्डयिष्यसि ॥ ८२ ॥

त्वं भूतिः सन्नतिः क्षान्तिः कान्तिर्द्यौः पृथिवी धृतिः ।
लज्जा पुष्टि रुषा या तु काचिदन्या त्वमेव सा ॥ ८३ ॥

ये त्वामार्येति दुर्गेति वेदगर्भाम्बिकेति च । भद्रेति भद्रकालीति क्षेमदा भाग्यदेति च ॥ ८४ ॥

योगनिद्रेति ॥ योगनिद्रा—योग एव निद्रा । भगवतः समाधिविशेषो योगः । अयं निद्रायत इत्यन्येषां व्यामोहकत्वादस्य निद्रात्वम् । सैव विचित्रकार्यकारित्वान्महामाया, ज्ञानविरोधित्वादविद्या ॥ ७१-७३ ॥

गोकुल इति ॥ तस्याः संभूतिसममिति क्रियाविशेषणम् । गर्भाधानप्रसवकालाविरोधेन नेय इत्यर्थः । प्रागेव हि वसुदेवनिषिक्तगर्भायाः पश्चाद्गोकुलं गताया रोहिण्या जठरे सप्तमासावस्थितं वायुरूपं गर्भमपसार्य तत्र देवकीगर्भं साप्तमासिकं संक्रामयेति हरिवंशे उक्तम् । तस्या उदरं नेय इत्यन्वयः ॥ ७४ ॥

सप्तम इति ॥ रोधोवरोधतः—रुध्यतेऽस्मिन्निति रोधो निरोधस्थानम् ॥ ७५—७७ ॥

प्रावृट्काल इति ॥ नभसि—श्रावणे मासि । नवम्याम्—कृष्णाष्टम्या निशाशेषे नवम्यप्यस्तीति भावः॥ ७८—८० ॥ तत इति ॥ शतदृक्—सहस्रदृक् । शतसहस्रादिशब्दा बह्वर्थवाचिनोऽपि दृश्यन्ते ॥ ८१ ॥

त्वं चेति ॥ स्थानैः—योगपीठाख्यायतनैर्विन्ध्यजालंधराद्यैः ॥ ८२, ८३ ॥

य इति ॥ आर्यादिनामाष्टकं दुर्गामन्त्रविशेषोद्धारार्थम् ॥ ८४ ॥

प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोष्यन्त्यानम्रमूर्तयः । तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भविष्यति ॥ ८५ ॥
सुरामांसोपहारैश्च भक्ष्यभोज्यैश्च पूजिता । नृणामशेषकामांस्त्वं प्रसन्ना संप्रदास्यसि ॥ ८६ ॥
ते सर्वे सर्वदा भद्रे मत्प्रसादादसंशयम् । असंदिग्धा भविष्यन्ति गच्छ देवि यथोदितम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेऽशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

यथोक्तं सा जगद्धात्रा देवदेवेन वै तथा । षड्गर्भगर्भविन्यासं चक्रे चान्यस्य कर्षणम् ॥ १ ॥
सप्तमे रोहिणीं गर्भे प्राप्ते गर्भं ततो हरिः । लोकत्रयोपकाराय देवक्याः प्रविवेश ह ॥ २ ॥
योगनिद्रा यशोदायास्तस्मिन्नेव तथा दिने । संभूता जठरे तद्वद्यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ ३ ॥
ततो ग्रहगणस्सम्यक्प्रचचार दिवि द्विज । विष्णोरंशे भुवं याते ऋतवश्चाबभुश्शुभाः ॥ ४ ॥
न सेहे देवकीं द्रष्टुं कश्चिदप्यतितेजसा । जाज्वल्यमानां तां दृष्ट्वा मनांसि क्षोभमाययुः ॥ ५ ॥
अदृष्टाः पुरुषैस्स्त्रीभिर्देवकीं देवतागणाः । बिभ्राणां वपुषा विष्णुं तुष्टुवुस्तामहर्निशम् ॥ ६ ॥

देवताः—

प्रकृतिस्त्वं परा सूक्ष्मा ब्रह्मगर्भाऽभवत्पुरा । ततो वाणी जगद्धातुर्वेदगर्भाऽसि शोभने ॥ ७ ॥
सृज्यस्वरूपगर्भाऽसि सृष्टिभूता सनातने । बीजभूता तु सर्वस्य यज्ञ(गर्भा)भूताऽभवस्त्रयी ॥ ८ ॥
फलगर्भा त्वमेवेज्या वह्निगर्भा तथाऽरणिः । अदितिर्देवगर्भा त्वं दैत्यगर्भा तथा दितिः ॥ ९ ॥

प्रातरिति ॥ मत्प्रसादादिति । न हि शक्तेः शक्तिमन्तमन्तरेण सामर्थ्यमिति भावः ॥ ८५ ॥

सुरेति ॥ सुरामांसाद्युपहारस्तु तत्तदधिकारविशेषशूद्रादेः, न सर्वेषाम् ॥ ८६ ॥

ते सर्वे इति ॥ ते सर्वे कामाः असंदिग्धाः—अव्यभिचरितावाप्तयः स्युः । अत्र संशयो नास्ति ॥८७॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

यथोक्तमिति ॥ षड्गर्भाख्यानां गर्भे—देवक्या उदरे निक्षेपम्, अन्यस्य—शेषाख्यस्य सप्तमगर्भस्य तज्जठरात् कर्षणम् ॥ १ ॥

सप्तम इति ॥ गर्भे इतो रोहिणीं प्राप्ते देवक्या गर्भे हरिः प्रविवेश ॥ २—६ ॥

प्रकृतिरिति ॥ ब्रह्मगर्भा—आत्मगर्भा । यद्वा ब्रह्मशब्दो महद्वाची । या पुराऽभवत् सा त्वमित्यन्वयः । जगद्धातुः संबन्धिनी । वेदगर्भा वाणी—प्रणवः ॥ ७—९ ॥

ज्योत्स्ना वासरगर्भा त्वं ज्ञानगर्भाऽसि सन्नतिः । नयगर्भा परा नीतिर्लज्जा त्वं प्रश्रयोद्वहा ॥ १० ॥
कामगर्भा तथेच्छा त्वं तुष्टिस्संतोषगर्भिणी । मेधा च बोधगर्भाऽसि धैर्यगर्भोद्वहा धृतिः ॥ ११ ॥
ग्रहर्क्षतारकागर्भा द्यौरस्यखिलहैतुकी । एता विभूतयो देवि तथाऽन्याश्च सहस्रशः ॥ १२ ॥
तथाऽसंख्या जगद्धात्री सांप्रतं जठरे तव । समुद्राद्रिनदीद्वीपवनपत्तनभूषणा ।
ग्रामखर्वटखेटाढ्या समस्ता पृथिवी शुभे ॥ १३ ॥
समस्तवह्नयोऽम्भांसि सकलाश्च समीरणाः । महोरगास्तथा यक्षा राक्षसाः प्रेतगुह्यकाः ॥ १४ ॥
ग्रहर्क्षतारकाचित्रविमानशतसंकुलम् । अवकाशमशेषस्य यद्ददाति नभस्स्थलम् ॥ १५ ॥
भूलोकश्च भुवर्लोकस्स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तपश्च ब्रह्मलोकश्च ब्रह्माण्डमखिलं शुभे ॥ १६ ॥
तदन्तरे स्थिता देवा दैत्यगन्धर्वचारणाः । महोरगास्तथा यक्षा राक्षसाः प्रेतगुह्यकाः ॥ १७ ॥
मनुष्याः पशवश्चान्ये ये च जीवा यशस्विनि । तैरन्तस्स्थैरनन्तोऽसौ सर्वगस्सर्वभावनः ॥ १८ ॥
(रूप)नामकर्मस्वरूपाणि न परिच्छेदगोचरे । यस्याखिलप्रमाणानां स विष्णुर्गर्भगस्तव ॥ १९ ॥
त्वं स्वाहा त्वं स्वधा विद्या सुधा त्वं ज्योतिरम्बरे । त्वं सर्वलोकरक्षार्थमवतीर्णा महीतले ॥ २० ॥
प्रसीद देवि सर्वस्य जगतश्शं शुभे कुरु । प्रीत्या तं धारयेशानं धृतं येनाखिलं जगत् ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ ज्योत्स्ना—प्राक्संध्या । सत्सु नतिः सन्नतिः, शुश्रूषा । नीतिः—नीतिशास्त्रं, तत्साध्यो न्यायो नयः ॥ १० ॥

कामगर्भेति ॥ कामः—काम्योऽर्थः । तुष्टिस्तृप्तिः, तज्जन्यो हर्षस्संतोषः । मेधा—धारणाशक्तिः । धृतिः—धीप्रतिष्ठा । धैर्यम्—अलौल्यम् ॥ ११ ॥

ग्रहर्क्षेति ॥ हेतुरेव हैतुकी । एता इति । एताः—प्रकृत्यादयो विभूतयः, अन्याश्च ॥ १२ ॥

तथेति ॥ असंख्या जगद्धात्री च तव जठरे । इदं प्रकृत्यादिभिः तत्सामानाधिकरण्यनिबन्धनम् ॥ १३-१८॥

नामकर्मेति ॥ नामादेः प्रमाणानां परिच्छेदागोचरत्वमनवधित्वम् । प्रमाणानीति पाठे, यस्य विभूत्यादेः ज्ञापकानीत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्वमिति ॥ ज्योतिरम्बर इति । अत्र ज्योतिश्शब्देन * अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् * इति मन्त्रोक्तादितिरुच्यते । सुरभ्यदितिभ्यां प्रलोभितः काश्यपो वरुणस्य गां जहार । ततः कुपितेन ब्रह्मणा गोपो भवेति शप्तोऽसौ वसुदेवत्वं गतो गवाध्यक्षोऽभूत् । अदितिर्देवकी सुरभिः रोहिणीति हि हरिवंशे कथा ॥ २० ॥

प्रसीदेति ॥ प्रीत्या धारय—मातुः प्रीत्या हि गर्भस्य गुणपोषः ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

एवं संस्तूयमाना सा देवैर्देवमधारयत् । गर्भेण पुण्डरीकाक्षं जगतस्त्राणकारणम् ॥ १ ॥
ततोऽखिलजगत्पद्मबोधायाच्युतभानुना । देवकीपूर्वसन्ध्यायामाविर्भूतं महात्मना ॥ २ ॥
तज्जन्मदिनमत्यर्थमाह्लाद्यमलदिङ्मुखम् । बभूव सर्वलोकस्य कौमुदी शशिनो यथा ॥ ३ ॥
सन्तस्संतोषमधिकं प्रशमं चण्डमारुताः । प्रसादं निम्नगा याता जायमाने जनार्दने ॥ ४ ॥
सिन्धवो निजशब्देन वाद्यं चक्रुर्मनोहरम् । जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ५ ॥
ससृजुः पुष्पवर्षाणि देवा भुव्यन्तरिक्षगाः । जज्वलुश्चाग्नयश्शान्ता जायमाने जनार्दने ॥ ६ ॥
मन्दं जगर्जुर्जलदाः पुष्पवृष्टिमुचो द्विज । अर्धरात्रेऽखिलाधारे जायमाने जनार्दने ॥ ७ ॥
फुल्लेन्दीवरपत्राभं चतुर्बाहुमुदीक्ष्य तम् । श्रीवत्सवक्षसं जातं तुष्टावानकदुन्दुभिः ॥ ८ ॥
अभिष्टूय च तं वाग्भिः प्रसन्नाभिर्महामतिः । विज्ञापयामास तदा कंसाद्भीतो द्विजोत्तम ॥९॥

वसुदेव उवाच :—

जातोऽसि देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर । दिव्यरूपमिदं देव प्रसादेनोपसंहर ॥ १० ॥
अद्यैव देव कंसोऽयं कुरुते मम घातनम् । अवतीर्ण इति ज्ञात्वा त्वामस्मिन्मम मन्दिरे॥११॥

देवक्युवाच—

योऽनन्तरूपोऽखिलविश्वरूपो गर्भेऽपि लोकान्वपुषा बिभर्ति ।
प्रसीदतामेष स देवदेवो यो माययाऽविष्कृतबालरूपः ॥ १२ ॥
उपसंहर सर्वात्मन् रूपमेतच्चतुर्भुजम् । जानातु माऽवतारं ते कंसोऽयं दितिजन्मजः ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

स्तुतोऽहं यत्त्वया पूर्वं पुत्रार्थिन्या तदद्य ते । सफलं देवि संजातं जातोऽहं यत्तवोदरात् ॥ १४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा भगवांस्तूष्णीं बभूव मुनिसत्तम । वसुदेवोऽपि तं रात्रावादाय प्रययौ बहिः ॥ १५ ॥
मोहिताश्चाभवंस्तत्र रक्षिणो योगनिद्रया । मथुराद्वारपालाश्च व्रजत्यानकदुन्दुभौ ॥ १६ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

॥ १,२ ॥ तज्जन्मेति ॥ आह्लादि—आह्लादकम् ॥ ३–११ ॥

य इति ॥ अखिलविश्वरूपः—अखिलजगद्रूपः । गर्भेऽपि—गर्भस्थितोऽपि । मायया—आश्चर्यरूपया शक्त्या ॥ १२ ॥

उपसंहरेति ॥ दितिजन्मजः—दितिजन्मा दैत्यः, तस्माज्जातः । द्रमिडाख्येन दैत्येनोग्रसेनस्य वेषधरेण तद्भार्यायां चौर्येणोत्पादितः कंस इति हरिवंशोक्तेः ॥ १३ ॥

स्तुत इति ॥ पूर्वं—स्वायंभुवे मन्वन्तरे । युवयोः, पृश्निसुतपस्त्वे पृश्निगर्भः, स एवादितिकाश्यपयोर्वामनः, देवकीवसुदेवत्वे कृष्ण इति जातोऽहम् । इत्थं भागवतोक्तम् । कृष्णस्य चतुर्भुजरूपोपसंहारोक्त्या कंसवधान्तं द्विभुजत्वोपलब्धिः । परमार्थतस्तु चतुर्भुजत्वमेव, नरकशिशुपालपौण्ड्रकवधादिषु प्रसिद्धेः ॥ १४-१६ ॥

वर्षतां जलदानां च तोयमत्युल्बणं निशि । संवृत्यानुययौ शेषः फणैरानकदुन्दुभिम् ॥ १७ ॥
यमुनां चातिगंभीरां नानावर्तशताकुलाम् । वसुदेवो वहन्विष्णुं जानुमात्रवहां ययौ ॥ १८ ॥
कंसस्य करदानाय तत्रैवाभ्यागतांस्तटे । नन्दादीन्गोपवृद्धांश्च यमुनाया ददर्श सः ॥ १९ ॥
तस्मिन्काले यशोदाऽपि मोहिता योगनिद्रया । तामेव कन्यां मैत्रेय प्रसूता मोहिते जने ॥ २० ॥
वसुदेवोऽपि विन्यस्य बालमादाय दारिकाम् । यशोदाशयनात्तूर्णमाजगामामितद्युतिः ॥ २१ ॥
ददृशे च प्रबुद्धा सा यशोदा जातमात्मजम् । नीलोत्पलदलश्यामं ततोऽत्यर्थं मुदं ययौ ॥ २२ ॥
आदाय वसुदेवोऽपि दारिकां निजमन्दिरे । देवकीशयने न्यस्य यथापूर्वमतिष्ठत ॥ २३ ॥
ततो बालध्वनिं श्रुत्वा रक्षिणस्सहसोत्थिताः । कंसायावेदयामासुर्देवकीप्रसवं द्विज ॥ २४ ॥
कंसस्तूर्णमुपेत्यैनां ततो जग्राह बालिकाम् । मुञ्चमुञ्चेति देवक्या सन्नकण्ठ्या निवारितः ॥ २५ ॥
चिक्षेप च शिलापृष्ठे सा क्षिप्ता वियति स्थिता । अवाप रूपं सुमहत्सायुधाष्टमहाभुजम् ॥ २६ ॥
प्रजहास तथैवोच्चैः कंसं च रुषिताऽब्रवीत् । किं मया क्षिप्तया कंस जातो यस्त्वां वधिष्यति ॥२७॥
सर्वस्वभूतो देवानामासीन्मृत्युः पुरा स ते । तदेतत्संप्रधार्याशु क्रियतां हितमात्मनः ॥ २८ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ देवी दिव्यस्रग्गन्धभूषणा । पश्यतो भोजराजस्य स्तुता सिद्धैर्विहायसा ॥ २९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

कंसस्ततोद्विग्नमनाः प्राह सर्वान्महासुरान् । प्रलंबकेशिप्रमुखानाहूयासुरपुङ्गवान् ॥ १ ॥

वर्षतामिति ॥ अत्युल्बणम्—अतिशब्दम् ॥ १७ ॥

यमुनामिति ॥ जानुमात्रवहामित्यत्र हेतुः—वहन् विष्णुमिति ॥ १८ ॥

कंसस्येति ॥ नन्दादीन् ददर्श, स्वयं तैरदृष्टः ॥ १९–२६ ॥

प्रजहासेति ॥ यस्त्वां वधिष्यति स जात इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

सर्वस्वभूत इति ॥ पुरा—कालनेमित्वे ॥ २८,२९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

कंस इति ॥ ततोद्विग्नेत्यार्षः संधिः ॥ १ ॥

सः—

हे प्रलंब महाबाहो केशिन् धेनुक पूतने । अरिष्टाद्यास्तथैवान्ये श्रूयतां वचनं मम ॥ २ ॥
मां हन्तुममरैर्यत्नः कृतः किल दुरात्मभिः । मद्वीर्यतापितान्वीरो न त्वेतान्गणयाम्यहम् ॥ ३ ॥
किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण किं हरेणैकचारिणा । हरिणा वापि किं साध्यं छिद्रेष्वसुरघातिना ॥ ४ ॥
किमादित्यैः किं वसुभिरल्पवीर्यैः किमग्निभिः । किं वाऽन्यैरमरैः सर्वैर्मद्बाहुबलनिर्जितैः ॥ ५ ॥
किं न दृष्टोऽमरपतिर्मया संयुगमेत्य सः । पृष्ठेनैव वहन्बाणानपगच्छन्न वक्षसा ॥ ६ ॥
मद्राष्ट्रे वारिता वृष्टिर्यदा शक्रेण किं तदा । मद्बाणभिन्नैर्जलदैरापोऽमुक्ता यथेप्सिताः ॥ ७ ॥
किमुर्व्यामवनीपाला मद्बाहुबलभीरवः । ते सर्वेऽसन्नतिं याता जरासंधमृते गुरुम् ॥ ८ ॥
अमरेषु ममावज्ञा जायते दैत्यपुङ्गवाः । हास्यं मे जायते वीरास्तेषु यत्नपरेष्वपि ॥ ९ ॥
तथाऽपि खलु दुष्टानां तेषामप्यधिकं मया । अपकाराय दैत्येन्द्रा यतनीयं दुरात्मनाम् ॥ १० ॥
तद्ये यशस्विनः केचित्पृथिव्यां ये च यज्वनः । कार्यो देवापकाराय तेषां सर्वात्मना वधः ॥ ११ ॥
उत्पन्नश्चापि मे मृत्युर्भूतपूर्वस्स वै किल । इत्येतद्दारिका प्राह देवकीगर्भसंभवा ॥ १२ ॥
तस्माद्बालेषु च परो यत्नः कार्यो महीतले । यत्रोद्रिक्तं बलं बाले स हन्तव्यः प्रयत्नतः ॥ १३ ॥
इत्याज्ञाप्यासुरान्कंसः प्रविश्याशु गृहं ततः । मुमोच वसुदेवं च देवकीं च निरोधतः ॥ १४ ॥

स उवाच—

युवयोर्घातिता गर्भा वृथैवैते मयाऽधुना । कोऽप्यन्य एव नाशाय मम गर्भस्समुद्यतः ॥ १५ ॥
तदलं परितापेन नूनं तद्भाविनो हि ते । अर्भका युवयोर्दोषाचायुषो यद्वियोजिताः ॥ १६ ॥

पराशरः—

इत्याश्वास्य विमुक्त्वा च कंसस्तौ परिशङ्कितः । अन्तर्गृहं द्विजश्रेष्ठ प्रविवेश ततः स्वकम् ॥ १७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हे प्रलंबेति ॥ हे प्रलंबेत्यादि युष्माभिरन्यैश्च श्रूयताम् इत्यन्वयः ॥ २—६ ॥

मद्राष्ट्र इति ॥ आपोमुक्ताः—अमुक्ता इति च्छेदः ॥ ७ ॥

किमुर्व्यामिति ॥ ते सर्वे सन्नतिमित्यत्र असन्नतिमिति पदच्छेदः । न सर्वे इति वा पाठः । गुरुं—गुरुम् ॥ ८—१० ॥

तदिति ॥ यज्वनः—यज्वानः; दीर्घाभाव आर्षः । बधान्निरन्ना देवा नङ्क्ष्यन्तीति देवापकारः ॥ —१५ ॥ तदलमिति ॥ तद्भाविनः—भवितव्यताद्दशमरणाः ॥ १६,१७ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

विमुक्तो वसुदेवोऽपि नन्दस्य शकटं गतः । प्रहृष्टं दृष्टवान्नन्दं पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १ ॥
वसुदेवोऽपि तं प्राह दिष्ट्यादिष्ट्येति सादरम् । वार्धकेऽपि समुत्पन्नस्तनयोऽयं तवाधुना ॥ २ ॥
दत्तो हि वार्षिकस्सर्वो भवद्भिर्नृपतेः करः । यदर्थमागतास्तस्मान्नात्र स्थेयं महाधनैः ॥ ३ ॥
यदर्थमागताः कार्यं तन्निष्पन्नं किमास्यते । भवद्भिर्गम्यतां नन्द तच्छीघ्रं निजगोकुलम् ॥ ४ ॥
ममापि बालकस्तत्र रोहिणीप्रभवो हि यः । स रक्षणीयो भवता यथाऽयं तनयो निजः ॥ ५ ॥
इत्युक्ताः प्रययुर्गोपा नन्दगोपपुरोगमाः । शकटारोपितैर्भाण्डैः करं दत्त्वा महाबलाः ॥ ६ ॥
वसतां गोकुले तेषां पूतना बालघातिनी । सुप्तं कृष्णमुपादाय रात्रौ तस्मै स्तनं ददौ ॥ ७ ॥
यस्मै यस्मै स्तनं रात्रौ पूतना संप्रयच्छति । तस्यतस्य क्षणेनाङ्गं बालकस्योपहन्यते ॥ ८ ॥
कृष्णस्तु तत्स्तनं गाढं कराभ्यामतिपीडितम् । गृहीत्वा प्राणसहितं पपौ क्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥
साऽतिमुक्तमहारावा विच्छिन्नस्नायुबंधना । पपात पूतना भूमौ म्रियमाणाऽतिभीषणा ॥ १० ॥
तन्नादश्रुतिसंत्रस्ताः प्रबुद्धास्ते व्रजौकसः । ददृशुः पूतनोत्सङ्गे कृष्णं तां च निपातिताम् ॥ ११ ॥
आदाय कृष्णं संत्रस्ता यशोदाऽपि द्विजोत्तम । गोपुच्छभ्रामणेनाथ बालदोषमपाकरोत् ॥ १२ ॥
गोकरीषमुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके । कृष्णस्य प्रददौ रक्षां कुर्वंश्चैतदुदीरयन् ॥ १३ ॥

नन्दगोपः—

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः । यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगत् ॥ १४ ॥
येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्यवनिर्जगत् । वराहरूपधृग्देवस्स त्वां रक्षतु केशवः ॥ १५ ॥
नखाङ्कुरविनिर्भिन्नवैरिवक्षस्स्थलो विभुः । नृसिंहरूपी सर्वत्र रक्षतु त्वां जनार्दनः ॥ १६ ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षणादभूत् । त्रिविक्रमक्रमाक्रान्तत्रैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥ १७ ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः । गुह्यं च जठरं विष्णुर्जंघे पादौ जनार्दनः ॥ १८ ॥
मुखं बाहू प्रबाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च । रक्षत्वव्याहतैश्वर्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥ १९ ॥
शार्ङ्गचक्रगदापाणेश्शंखनादहताः क्षयम् । गच्छन्तु प्रेतकूष्माण्डराक्षसा ये तवाहिताः ॥ २० ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः । हृषीकेशोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥ २१ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

॥ १,२ ॥ दत्तो हीति ॥ वार्षिकः—सांवत्सरिकः । नात्र स्थेयमित्यादिना महाधनानां दुष्टनृपसमीपस्थितिर्दोषाय तद्गम्यतामिति स्वसुतरक्षणाभिप्रायेणोक्तिः सूचिता ॥ ३–१६ ॥

वामन इति ॥ त्रिभिर्विक्रमैः—पदन्यासैः, क्रमेणाक्रान्तत्रैलोक्यः ॥ १७–१८ ॥

मुखमिति ॥ प्रबाहू—कूर्परादधोभागौ ॥ १९–२१ ॥

राशरः—

एवं कृतस्वस्त्ययनो नन्दगोपेन बालकः । शायितश्शकटस्याधो बालपर्यङ्किकातले ॥ २२ ॥
ते च गोपा महद्दृष्ट्वा पूतनायाः कलेवरम् । मृतायाः परमं त्रासं विस्मयं च तदा ययुः ॥ २३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमांशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

राशरः—

कदाचिच्छकटस्याधश्शयानो मधुसूदनः । चिक्षेप चरणावूर्ध्वं स्तन्यार्थी प्ररुरोद ह ॥ १ ॥
तस्य पादप्रहारेण शकटं परिवर्त्तितम् । विध्वस्तकुंभभाण्डं तद्विपरीतं पपात वै ॥ २ ॥
ततो हाहाकृतस्सर्वो गोपगोपीजनो द्विज । आजगामाथ ददृशे बालमुत्तानशायिनम् ॥ ३ ॥
गोपाः केनेति केनेदं शकटं परिवर्तितम् । तत्रैव बालकाः प्रोचुर्बालेनानेन पातितम् ॥ ४ ॥
रुदता दृष्टमस्माभिः पादविक्षेपपातितम् । शकटं परिवृत्तं वै नैतदन्यस्य चेष्टितम् ॥ ५ ॥
ततः पुनरतीवासन्गोपा विस्मयचेतसः । नन्दगोपोऽपि जग्राह बालमत्यन्तविस्मितः ॥ ६ ॥
यशोदा शकटारूढभग्नभाण्डकपालिकाः । शकटं चार्चयामास दधिपुष्पफलाक्षतैः ॥ ७ ॥
गर्गश्च गोकुले तत्र वसुदेवप्रचोदितः । प्रच्छन्न एव गोपानां संस्कारानकरोत्तयोः ॥ ८ ॥
ज्येष्ठं च राममित्याह कृष्णं चैव तथाऽवरम् । गर्गो मतिमतां श्रेष्ठो नाम कुर्वन्महामतिः ॥ ९ ॥

एवमिति ॥ स्वस्त्ययनं—क्षेमप्रापणं कर्म । बालपर्यङ्किका—बालार्थोऽल्पपर्यङ्कः । तलम्—उपरिभागः २३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पञ्चमेंऽशे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

॥ १ ॥ तस्येति ॥ विध्वस्तकुंभभाण्डं —कुंभाः–घटाः, भाण्डानि—गर्गर्याद्युपकरणानि । कुप्यभाण्ड-पाठे स्वर्णरजतेतरद्रव्यमयभाण्डमित्यर्थः । शकटं सुराविष्टम् । * तदा शकटरूपेण दैत्यस्तामाश्रितो सुरः * हरिवंशे ॥ २, ३ ॥

गोपा इति ॥ केनकेनेत्यत्रापि प्रोचुरित्यन्वयः । विस्मयाद्वीप्सा ॥ ४—६ ॥

यशोदेत्यादि ॥ अर्चनार्थं शकटे आरोपिताः भग्नभाण्डकपालिकाः यया सा ॥ ७ ॥

गर्गश्चेति ॥ गर्गः—यदुपुरोहितः । गोपानां संछन्नः–तैरज्ञातः ॥ ८ ॥

ज्येष्ठमिति ॥ मतिमतां—मुनीनाम् ॥ ९ ॥

स्वल्पेनैव तु कालेन रंगिणौ तौ तदा व्रजे । घृष्टजानुकरौ विप्र बभूवतुरुभावपि ॥ १० ॥
करीषभस्मदिग्धाङ्गौ भ्रममाणावितस्ततः । न निवारयितुं सेहे यशोदा तौ न रोहिणी ॥ ११ ॥
गोवाटमध्ये क्रीडन्तौ वत्सवाटं गतौ पुनः । तदहर्जातगोवत्सपुच्छाकर्षणतत्परौ ॥ १२ ॥
यदा यशोदा तौ बालावेकस्थानचरावुभौ । शशाक नो वारयितुं क्रीडन्तावतिचञ्चलौ ॥ १३ ॥
दाम्ना मध्ये ततो बद्ध्वा बबन्ध तमुलूखले । कृष्णमक्लिष्टकर्माणमाह चेदममर्षिता ॥ १४ ॥
यदि शक्नोषि गच्छ त्वमतिचञ्चलचेष्टित । इत्युक्त्वाऽथ निजं कर्म सा चकार कुटुंबिनी ॥ १५ ॥
व्यग्रायामथ तस्यां स कर्षमाण उलूखलम् । यमलार्जुनमध्येन जगाम कमलेक्षणः ॥ १६ ॥
कर्षता वृक्षयोर्मध्ये तिर्यग्गतमुलूखलम् । भग्नावुत्तुंगशाखाग्रौ तेन तौ यमलार्जुनौ ॥ १७ ॥
ततः कटकटाशब्दसमाकर्णनतत्परः । आजगाम व्रजजनो ददर्श च महाद्रुमौ ॥ १८ ॥
नवोद्गताल्पदन्तांशुसितहासं च बालकम् । तयोर्मध्यगतं दाम्ना बद्धं गाढं तथोदरे ॥ १९ ॥
ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबंधनात् ॥ २० ॥
गोपवृद्धास्ततः सर्वे नन्दगोपपुरोगमाः । मन्त्रयामासुरुद्विग्ना महोत्पातातिभीरवः ॥ २१ ॥
स्थाने नेह न नः कार्यं व्रजामोऽन्यन्महावनम् । उत्पाता बहवो ह्यत्र दृश्यन्ते नाशहेतवः ॥२२॥
पूतनाया विनाशश्च शकटस्य विपर्ययः । विना वातादिदोषेण द्रुमयोः पतनं तथा ॥ २३ ॥
वृन्दावनमितस्स्थानात्तस्माद्गच्छाम मा चिरम् । यावद्भौममहोत्पातदोषो नाभिभवेद्व्रजम् ॥ २४ ॥
इति कृत्वा मतिं सर्वे गमने ते व्रजौकसः । ऊचुस्स्वं स्वं कुलं शीघ्रं गम्यतां मा विलम्बथ ॥२५॥
ततः क्षणेन प्रययुः शकटैर्गोधनैस्तथा । यूथशो वत्सपालाश्च कालयन्तो व्रजौकसः ॥ २६ ॥
द्रव्यावयवनिर्धूतं क्षणमात्रेण तत्तदा । काकभाससमाकीर्णं व्रजस्थानमभूद्द्विज ॥ २७ ॥
वृन्दावनं भगवता कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । शुभेन मनसा ध्यातं गवां सिद्धिमभीप्सता ॥ २८ ॥
ततस्तत्रातिरूक्षेऽपि घर्मकाले द्विजोत्तम । प्रावृट्काल इवोद्भूतं नवशष्पं समंततः ॥ २९ ॥
स समावासितः सर्वो व्रजो वृन्दावने ततः । शकटावाटपर्यन्तश्चन्द्रार्धाकारसंस्थितः ॥ ३० ॥

स्वल्पेनेति ॥ रंगिणौ—संचारिणौ ॥ १०, ११ ॥

गोवाटमध्य इति ॥ गोवाटं—गोक्षेत्रम ॥१२–२१॥ स्थानेनेति ॥ स्थानेन—स्थित्या ॥२२–२३॥

वृन्दावनमिति ॥ इतः—बृहद्वनाख्यात्, भौममहोत्पातः—चरस्थिरेषु विकृतिः । स सप्तरात्रपाकः । तत्पाककालात्प्राक् तद्भूमित्यागिनां न दोष इति श्रूयते ॥ २४ ॥ इतीति ॥ कुलं—कुटुंबम् ॥ २५ ॥

तत इति ॥ कालयन्तः—चारयन्तः । गोवनमिति शेषः ॥ २६ ॥

द्रव्यावयवेति ॥ द्रव्यावयवनिर्धूतं—वीह्यन्नदध्यादिद्रव्यावयवाः निर्धूताः—आकीर्णा यत्र । * क्तोऽधिकरणे च * इति सूत्रम् ॥ २७–२९ ॥

स इति ॥ शकटीवाटः—अन्तशकटीश्रेणी प्रान्ते यस्य सः । व्रतिवात्री वा वाटशब्दः । चंद्रार्द्धाकारत्वं यमुनानुरोधात् । शकटीवाटपर्यन्त इति च पाठः ॥ ३० ॥

वत्सपालौ च संवृत्तौ रामदामोदरौ ततः । एकस्थानस्थितौ गोष्ठे चेरतुर्बाललीलया ॥ ३१ ॥
बर्हिपत्रकृतापीडौ वन्यपुष्पावतंसकौ । गोपवेणुकृतातोद्यपत्रवाद्यकृतस्वनौ ॥ ३२ ॥
काकपक्षधरौ बालौ कुमाराविव पावकी । हसन्तौ च रमन्तौ च चेरतुः स्म महावनम् ॥ ३३ ॥
क्वचिद्वहन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ तथा परैः । गोपपुत्रैस्समं वत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥ ३४ ॥
कालेन गच्छता तौ तु सप्तवर्षौ महाव्रजे । सर्वस्य जगतः पालौ वत्सपालौ बभूवतुः ॥ ३५ ॥
प्रावृट्कालस्ततोऽतीव मेघौघस्थगिताम्बरः । बभूव वारिधाराभिरैक्यं कुर्वन्दिशामिव ॥ ३६ ॥
प्ररूढनवशष्पाढ्या शक्रगोपाचिता मही । तथा मारकतीवासीत्पद्मरागविभूषिता ॥ ३७ ॥
ऊहुरुन्मार्गवाहीनि निम्नगाम्भांसि सर्वतः । मनांसि दुर्विनीतानां प्राप्य लक्ष्मीं नवामिव ॥ ३८ ॥
न रेजेऽन्तरितश्चन्द्रो निर्मलो मलिनैर्घनैः । सद्वादिवादो मूर्खाणां प्रगल्भाभिरिवोक्तिभिः ॥ ३९ ॥
निर्गुणेनापि चापेन शक्रस्य गगने पदम् । अवाप्यताविवेकस्य नृपस्येव परिग्रहे ॥ ४० ॥
मेघपृष्ठे बलाकानां रराज विमला ततिः । दुर्वृत्ते वृत्तचेष्टेव कुलीनस्यातिशोभना ॥ ४१ ॥
न बबन्धाम्बरे स्थैर्यं विद्युदत्यन्तचञ्चला । मैत्रीव प्रवरे पुंसि दुर्जनेन प्रयोजिता ॥ ४२ ॥
मार्गा बभूवुरस्पष्टास्तृणशष्पचयावृताः । अर्थान्तरमनुप्राप्ताः प्रजडानामिवोक्तयः ॥ ४३ ॥
उन्मत्तशिखिसारंगे तस्मिन्काले महावने । कृष्णरामौ मुदा युक्तौ गोपालैश्चेरतुस्सह ॥ ४४ ॥
क्वचिद्गोभिस्समं रम्यं गेयतानरतावुभौ । चेरतुः क्वचिदत्यर्थं शीतवृक्षतलाश्रितौ ॥ ४५ ॥
क्वचित्कदम्बस्रक्चित्रौ मयूरस्रग्विराजितौ । विलिप्तौ क्वचिदासातां विविधैर्गिरिधातुभिः ॥ ४६ ॥

वत्सपालाविति ॥ एकस्थानस्थितौ—लीलास्थानस्थितौ ॥ ३१ ॥

बर्हीति ॥ आपीडः—शेखरः । गोपवेणुकृतातोद्यपत्रवाद्यकृतस्वनौ—गोपोचितवेणुभिरेव रचितमुरजादिकृत्यौ, पर्णमयवाद्यैः कृतस्वनौ च ॥ ३२ ॥

काकपक्षधराविति ॥ काकपक्षः—शिखा । पावकी—शाखविशाखाख्यौ स्कन्दांशौ ॥ ३३–३६ ॥

प्ररूढेति ॥ शक्रगोपः—अरुणः कीटविशेषः । मारकती—मरकतमयी ॥ ३७ ॥

ऊहुरिति ॥ ऊहुः—जग्मुः । वहतिरत्र प्रापणे ॥ ३८ ॥

नेति ॥ सद्वादिवादः—वैदिकवादः । मूर्खाः—वेदबाह्यकुदृष्टयः ॥ ३९ ॥

निर्गुणेनेति ॥ अविवेकनृपतिपरिग्रहे निर्गुणेन पुरुषेणेव ॥ ४० ॥

मेघपृष्ठ इति ॥ दुर्वृत्ते—अपकारिणि, कुलीनस्य—अभिजातस्य, वृत्तचेष्टा—सच्चरितमुपकारादिकं लब्धपरभागमौज्ज्वल्यं याति । यद्वा दुर्वृत्तलक्षणं दृष्ट्वा सज्जनचेष्टेव ॥ ४१,४२ ॥

मार्गा इति ॥ अर्थान्तरं—स्वविवक्षितादन्यमर्थम् ॥ ४३ ॥

उन्मत्तेति ॥ सारंगः—चातकः ऋष्यो वा ॥ ४४ ॥

क्वचिदिति ॥ गेयतानरतौ—तानो नाम गायतोऽन्यस्यान्येन वेण्वादिकृत्यश्रुत्याद्यनुग्रहः ॥४५–४६॥

पर्णशय्यासु संसुप्तौ क्वचिन्निद्रान्तरैषिणौ । क्वचिद्गर्जति जीमूते हाहाकाररवाकुलौ ॥ ४७ ॥
गायतामन्यगोपानां प्रशंसापरमौ क्वचित् । मयूरकेकानुगतौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥ ४८ ॥
इति नानाविधैर्भावैरुत्तमप्रीतिसंयुतौ । क्रीडन्तौ तौ वने तस्मिंश्चेरतुस्तुष्टमानसौ ॥ ४९ ॥
विकाले च समं गोभिर्गोपवृन्दसमन्वितौ । विहृत्याथ यथायोगं व्रजमेत्य महाबलौ ॥ ५० ॥
गोपैस्समानैस्सहितौ क्रीडन्तावमराविव । एवं तावूषतुस्तत्र रामकृष्णौ महाद्युती ॥ ५१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंऽशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

एकदा तु विना रामं कृष्णो वृन्दावनं ययौ । विचचार वृतो गोपैर्वन्यपुष्पस्रगुज्ज्वलः ॥ १ ॥
स जगामाथ कालिन्दीं लोलकल्लोलशालिनीम् । तीरसंलग्नफेनौघैर्हसन्तीमिव सर्वतः ॥ २ ॥
तस्याश्चातिमहाभीमं विषाग्निश्रितवारिणम् । ह्रदं कालीयनागस्य ददर्शातिविभीषणम् ॥ ३ ॥
विषाग्निना प्रसरता दग्धतीरमहीरुहम् । वाताहताम्बुविक्षेपस्पर्शदग्धविहंगमम् ॥ ४ ॥
तमतीव महारौद्रं मृत्युवक्त्रमिवापरम् । विलोक्य चिन्तयामास भगवान्मधुसूदनः ॥ ५ ॥
अस्मिन्वसति दुष्टात्मा कालीयोऽसौ विषायुधः ।
यो मया निर्जितस्त्यक्त्वा दुष्टो गच्छेत् पयोनिधिम् ॥ ६ ॥
तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरंगमा । न नरैर्गोधनैश्चापि तृषार्तैरुपभुज्यते ॥ ७ ॥
तदस्य नागराजस्य कर्तव्यो निग्रहो मया । निस्त्रासास्तु सुखं येन चरेयुर्व्रजवासिनः ॥ ८ ॥
एतदर्थं तु लोकेऽस्मिन्नवतारः कृतो मया । यदेषामुत्पथस्थानां कार्या शान्तिर्दुरात्मनाम् ॥ ९ ॥

पर्णशय्यास्विति ॥ निद्रान्तरैषिणौ—निद्रार्थमवकाशार्थिनौ ॥ ४७ ॥

गायतामिति ॥ केकानुगतौ— तारध्वन्यनुगतौ । तदुक्तम्—* तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन * इति ॥ ४८, ४९ ॥

विकाले चेति ॥ विकाले—रात्रावपि ॥ ५०, ५१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

एकदा त्विति ॥ विना रामम्—स हि तस्य नागह्रदप्रवेशं नानुमन्येत ॥ १ ॥

स इति ॥ फेनस्य शौक्ल्याद्धसन्तीमिवेत्युत्प्रेक्षा । हसन्तीम्– अङ्गारशकटिकामिवेत्युपमा वा । अत्र ज्वालावत्कल्लोलः, भस्मवत्फेनः ॥ २ ॥ तस्या इति ॥ श्रितं—तप्तम् ॥ ३–५ ॥

अस्मिन्निति ॥ यो मयेत्यादि । मया—मद्विभूतिभूतेन तार्क्ष्येणेत्यर्थः । नष्टः—न दृष्टः । सोऽस्मिन् मत्स्यानुजिघृक्षुसौभरिशापभीततार्क्ष्यदुष्प्रवेशे वसति । अयमर्थो भागवते द्रष्टव्यः ॥ ६–९ ॥

तदेतं नातिदूरस्थं कदंबमुरुशाखिनम् । अधिरुह्य पतिष्यामि ह्रदेऽस्मिन्ननिलाशिनः ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

इत्थं विचिन्त्य बद्ध्वा च गाढं परिकरं ततः । निपपात ह्रदे तत्र नागराजस्य वेगतः ॥ ११ ॥
तेनातिपतता तत्र क्षोभितस्स महाह्रदः । अत्यर्थं दूरजातांस्तु समसिञ्चन्महीरुहान् ॥ १२ ॥
ते हि दुष्टविषज्वालातप्ताम्बुपवनोक्षिताः । जज्वलुः पादपास्सद्यो ज्वालाव्याप्तदिगन्तराः ॥ १३ ॥
आस्फोटयामास तदा कृष्णो नागह्रदे भुजम् । तच्छब्दश्रवणाच्चाशु नागराजोऽभ्युपागमत् ॥१४॥
आताम्रनयनः क्रोपाद्विषज्वालाकुलैर्मुखैः । वृतो महाविषैश्चान्यैरुरगैरनिलाशनैः ॥ १५ ॥
नागपत्न्यश्च शतशो हारिहारोपशोभिताः । प्रकंपिततनुक्षेपचलत्कुंतलकान्तयः ॥ १६ ॥
ततः प्रवेष्टितस्सर्पैस्स कृष्णो भोगबन्धनैः । ददंशुस्तेऽपि तं कृष्णं विषज्वालाकुलैर्मुखैः ॥ १७ ॥
तं तत्र पतितं दृष्ट्वा सर्पभोगैर्निपीडितम् । गोपा व्रजमुपागम्य चुक्रुशुः शोकलालसाः ॥ १८ ॥

गोपाः—

एष मोहं गतः कृष्णो मग्नो वै कालियह्रदे । भक्ष्यते नागराजेन तमागच्छत पश्यत ॥ १९ ॥
तच्छ्रुत्वा तत्र ते गोपा वज्रपातोपमं वचः । गोप्यश्च त्वरिता जग्मुर्यशोदाप्रमुखा ह्रदम् ॥ २० ॥
हाहा क्वासाविति जनो गोपीनामतिविह्वलः । यशोदया समं भ्रान्तो द्रुतप्रस्खलितं ययौ ॥ २१ ॥
नन्दगोपश्च गोपाश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः । त्वरितं यमुनां जग्मुः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ २२ ॥
ददृशुश्चापि ते तत्र सर्पराजवशंगतम् । निष्प्रयत्नीकृतं कृष्णं सर्पभोगविवेष्टितम् ॥ २३ ॥
नन्दगोपोऽपि निश्चेष्टो न्यस्य पुत्रमुखे दृशम् । यशोदा च महाभागा बभूव मुनिसत्तम ॥ २४ ॥
गोप्यस्त्वन्या रुदन्त्यश्च ददृशुः शोककातराः । प्रोचुश्च केशवं प्रीत्या भयकातर्यगद्गदम् ॥ २५ ॥

गोप्यः—

सर्वा यशोदया सार्धं विशामोऽत्र महाह्रदम् । सर्पराजस्य नो गन्तुमस्माभिर्युज्यते व्रजम् ॥ २६ ॥

दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ।
विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः ॥ २७ ॥

विनाकृता न यास्यामः कृष्णेनानेन गोकुलम् । अरम्यं नातिसेव्यं च वारिहीनम् यथा सरः ॥२८॥

तदिति ॥ कदंबोऽसावमृतमानयता तार्क्ष्येणक्रान्ततत्वान्न दग्ध इति पुराणान्तरसिद्धम् ॥ १० ॥

इत्थमिति ॥ परितः क्रियत इति परिकरो वस्त्रम् ॥ ११—१५ ॥

नागपत्न्यश्चेति ॥ हारिहारेत्यादिना हारादिभूषितत्वोक्तेः, व्यक्तवाक्योक्तेश्च तासां मनुष्यसमपूर्वकायत्वं विज्ञेयम् ॥ १६—१७ ॥ तमिति ॥ लालसाः—व्याकुलाः । पश्यतेति चुक्रुशुः ॥ १८—२० ॥

हाहेति ॥ विह्वलः—परवशः ॥ २१ ॥

नन्दगोप इति ॥ कृष्णदर्शनलालसाः । अत्र लालसपदमौत्सुक्यपरम् ॥ २२—२४ ॥

गोप्य इति ॥ कातराः—अधीराः ॥ २५—२८ ॥

यत्र नेन्दीवरश्यामकायकान्तिरयं हरिः। तेनापि मातुर्वासेन रतिरस्तीति विस्मयः॥ २९॥
उत्फुल्लपंकजदलस्पष्टकान्तिविलोचनम्। अपश्यन्तो हरिं दीनाः कथं गोष्ठे भविष्यथ॥ ३०॥
(अत्यर्थ) अत्यन्त मधुरालापहृताशेषमनोरथम्। न विना पुण्डरीकाक्षं यास्यामो नन्दगोकुलम्॥३१॥
भोगेनावेष्टितस्यापि सर्पराजस्य पश्यत। स्मितशोभि मुखं गोप्यः कृष्णस्यास्मद्विलोकने॥ ३२॥

श्रीपराशरः—

इति गोपीवचः श्रुत्वा रौहिणेयो महाबलः। गोपांश्च त्रासविधुरान्विलोक्य स्तिमितेक्षणान्॥३३॥
नन्दं च दीनमत्यर्थं न्यस्तदृष्टिं सुतानने। मूर्च्छाकुलां यशोदां च कृष्णमाहात्मसंज्ञया॥ ३४॥
किमिदं देवदेवेश भावोऽयं मानुषस्त्वया। व्यज्यतेऽत्यन्तमात्मानं किमनन्तं न वेत्सि यत्॥३५॥
त्वमेव जगतो नाभिरराणामिव संश्रयः। कर्ताऽपहर्ता पाता च त्रैलोक्यं त्वं त्रयीमयः॥ ३६॥
सेन्द्रै रुद्राग्निवसुभिरादित्यैर्मरुदश्विभिः। चिन्त्यसे त्वमचिन्त्यात्मन् समस्तैश्चैव योगिभिः॥३७॥
जगत्यर्थे जगन्नाथ भारावतरणेच्छया। अवतीर्णोऽसि मर्त्येषु तवांशश्चाहमग्रजः॥ ३८॥
मनुष्यलीलां भगवन् भजता भवता सुराः। विडम्बयन्तस्त्वल्लीलां सर्व एव सहासते॥ ३९॥
अवतार्य भवान्पूर्वं गोकुले तु सुराङ्गनाः। क्रीडार्थमात्मनः पश्चादवतीर्णोऽसि शाश्वत॥ ४०॥
अत्रावतीर्णयोः कृष्ण गोपा एव हि बान्धवाः। गोप्यश्च सीदतः कस्मादेतान्बन्धूनुपेक्षसे॥ ४१॥
दर्शितो मानुषो भावो दर्शितं बालचापलम्। तदयं दम्यतां कृष्ण दुष्टात्मा दशनायुधः॥ ४२॥

यत्रेति॥ यत्र न हरिः तेनापि मातुर्वासेन—जननीगृहेणापि रतिरस्ति चेद्विस्मयः। कृष्णरहिते मातृगृहेऽपि प्रीतिर्नास्तीत्यर्थः॥ २९॥

उत्फुल्लेति॥ कथं भविष्यथ—कथमपि भवितुं न शक्ष्यथेत्यर्थः॥ ३०॥

अत्यर्थेति॥ अत्यर्थम्—अत्यन्तम्॥ ३१॥

भोगेनेति॥ अस्मद्विलोकने सतीति शेषः॥ ३२॥

इतीति॥ त्रासविधुरान्—त्रासनिश्चेष्टान्॥ ३३॥

नन्दं चेति॥ आत्मसंज्ञया—अनन्यवेद्येन संकेतेन॥ ३४॥

किमिदमिति॥ किं त्वमात्मानमनन्तम्—ईश्वरं यन्न वेत्सि, तेन सर्पदष्टत्वमूर्च्छादिरयं मानुषो भावः अत्यन्तं व्यज्यते, किमिदमित्यन्वयः॥ ३५॥

त्वमेवेति॥ अराणां नाभिरिव त्वमस्य जगतः संश्रयः॥ ३६,३७॥

जगत्यर्थमिति॥ तवांशः—तव विभूतिः॥ ३८॥

मनुष्येत्यादि॥ मनुष्यदेहग्रहणात्मिकां लीलां भजता त्वया हेतुभूतेन सुराश्च गोपेषु जातास्त्वल्लीलां विडंबयन्तः—अनुकुर्वन्त आसते॥ ३९—४२॥

ीपराशरः—

इति संस्मारितः कृष्णः स्मितभिन्नोष्ठसंपुटः । आस्फोट्य मोचयामास स्वदेहं भोगिबंधनात् ॥४३॥
आनम्य चापि हस्ताभ्यामुभाभ्यां मध्यमं शिरः । आरुह्याभुग्नशिरसः प्रणनर्तोरुविक्रमः ॥ ४४ ॥
प्राणाः फणेऽभवंश्चास्य कृष्णस्यांघ्रिनिकुट्टनैः । यत्रोन्नतिं च कुरुते ननामास्य ततश्शिरः ॥ ४५ ॥
मूर्च्छामुपाययौ भ्रान्त्या नागः कृष्णस्य रेचकैः । दण्डपातनिपातेन ववाम रुधिरं बहु ॥ ४६ ॥
तं विभुग्नशिरोग्रीवमास्येभ्यस्स्रुतशोणितम् । विलोक्य करुणं जग्मुस्तत्पत्न्यो मधुसूदनम् ॥ ४७ ॥

ागपत्न्यः—

ज्ञातोऽसि देवदेवेश सर्वज्ञस्त्वमनुत्तमः । परं ज्योतिरचिन्त्यं यत्तदंशः परमेश्वरः ॥ ४८ ॥
न समर्थाः सुरास्स्तोतुं यमनन्यभवं विभुम् । स्वरूपवर्णनं तस्य कथं योषित्करिष्यति ॥ ४९ ॥
यस्याखिलमहीव्योमजलाग्निपवनात्मकम् । ब्रह्माण्डमल्पकाल्पांशः स्तोष्यामस्तं कथं वयम् ॥५०॥
यमतो न विदुर्नित्यं यत्स्वरूपं हि योगिनः । परमार्थमणोरल्पं स्थूलात्स्थूलं नताः स्म तम् ॥५१॥
न यस्य जन्मने धाता यस्य चान्ताय नान्तकः ।
स्थितिकर्ता न चान्योऽस्ति यस्य तस्मै नमस्सदा ॥ ५२ ॥
कोपः स्वल्पोऽपि ते नास्ति स्थितिपालनमेव ते । कारणं कालियस्यास्य दमने श्रूयतां वचः ॥ ५३ ॥
स्त्रियोऽनुकम्प्यास्साधूनां मूढा दीनाश्च जन्तवः । यतस्ततोऽस्य दीनस्य क्षम्यतां क्षमतां वर ॥५४॥
समस्तजगदाधारो भवानल्पबलः फणी । त्वत्पादपीडितो जह्यान्मुहूर्तार्धेन जीवितम् ॥ ५५ ॥
क्व पन्नगोऽल्पवीर्योऽयं क्व भवान्भुवनाश्रयः । प्रीतिद्वेषौ समोत्कृष्टगोचरौ भवतोऽव्यय ॥ ५६ ॥
ततः कुरु जगत्स्वामिन्प्रसादमवसीदतः । प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षा प्रदीयताम् ॥ ५७ ॥
भुवनेश जगन्नाथ महापुरुष पूर्वज । प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षां प्रयच्छ नः ॥ ५८ ॥
वेदान्तवेद्य देवेश दुष्टदैत्यनिबर्हण । प्राणांस्त्यजति नागोऽयं भर्तृभिक्षा प्रदीयताम् ॥ ५९ ॥

श्रीपराशर :—

इत्युक्ते ताभिराश्वस्य क्लान्तदेहोऽपि पन्नगः । प्रसीद देवदेवेति प्राह वाक्यं शनैः शनैः ॥ ६० ॥

इतीति ॥ स्मितभिन्नेति । मायोद्घाटनात् स्मितोदयः ॥ ४३—४४ ॥

प्राणा इति ॥ निकुट्टनैः—प्रहारैः ॥ ४५ ॥

मूर्च्छामिति ॥ भ्रान्तिरेचकदण्डपाताः नृत्तोक्ताः पादन्यासविशेषाः । यथाह भरतः—* अन्तर्भ्रमरिका ज्ञेया भ्रमरी बाह्यपूर्विका । अलग्नभ्रमरी च स्यादुचितभ्रमरी तथा ॥ चित्रभ्रमरिका चैव चक्रभ्रमरिका तथा । तिर्यग्भ्रमरिका चेति भ्रमास्सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥ पार्श्वात्पार्श्वं तु गमनं स्खलितैश्चलितैः पदैः । विविधैश्चैव पादैश्च पादरेचक उच्यते ॥ पार्ष्णी यस्य स्थितौ भूमावूर्ध्वमग्रतलं तथा । अङ्गुल्यश्चाञ्चितास्सर्वास्सपादस्त्वञ्चितः स्मृतः ॥ पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु । द्रुतं निपातयेद्भूमौ चादिनूपुरपादिका ॥ चरणं नूपुरं कृत्वा पुरतः संप्रसारयेत् । क्षिप्रमाविद्धकरणं दण्डपाता तु सा स्मृता ॥ इति ॥ ४६—५२ ॥

कोप इति ॥ स्थितिपालनं—लोकमर्यादास्थापनम् । श्रूयतामथ—अथ अस्मद्वचनं श्रूयताम् ॥५३-५५॥

क्वेति ॥ समोत्कृष्टयोः प्रीतिर्द्वेषो वा कार्यः । न त्वीदृशे निकृष्ट इति भावः ॥ ५६—६० ॥

कालियः—

तवाष्टगुणमैश्वर्यं नाथ स्वाभाविकं परम्। निरस्तातिशयं यस्य तस्य स्तोष्यामि किन्वहम्॥ ६१॥
त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परं त्वत्तः परात्मकम्। परस्मात्परमो यस्त्वं तस्य स्तोष्यामि किन्वहम्॥६२॥
यस्माद्ब्रह्मा च रुद्रश्च चन्द्रेन्द्रमरुदश्विनः। वसवश्च सहादित्यैस्तस्य स्तोष्यामि किन्वहम्॥ ६३॥
एकावयवसूक्ष्मांशो यस्यैतदखिलं जगत्। कल्पनावयवस्यांशस्तस्य स्तोष्यामि किन्वहम्॥ ६४॥
सदसद्रूपिणो यस्य ब्रह्माद्यास्त्रिदशेश्वराः। परमार्थं न जानन्ति तस्य स्तोष्यामि किन्वहम्॥ ६५॥
ब्रह्माद्यैरर्च्यते यस्तु गन्धपुष्पानुलेपनैः। नन्दनादिसमुद्भूतैस्सोऽर्च्यते वा कथं मया॥ ६६॥
यस्यावताररूपाणि देवराजस्सदाऽर्चति। न वेत्ति परमं रूपं सोऽर्च्यते वा कथं मया॥ ६७॥
विषयेभ्यस्समावृत्य सर्वाक्षाणि च योगिनः। यमर्चयन्ति ध्यानेन सोऽर्च्यते वा कथं मया॥६८॥
हृदि संकल्प्य यद्रूपं ध्यानेनार्चन्ति योगिनः। भावपुष्पादिना नाथः सोऽर्च्यते वा कथं मया॥६९॥
सोऽहं ते देवदेवेश नार्चनादौ स्तुतौ न च। सामर्थ्यवान् कृपामात्रमनोवृत्तिः प्रसीद मे॥ ७०॥
सर्पजातिरियं क्रूरा यस्यां जातोऽस्मि केशव। तत्स्वभावोऽयमत्रास्ति नापराधो ममाच्युत॥७१॥
सृज्यते भवता सर्वं तथा संह्रियते जगत्। जातिरूपस्वभावाश्च सृज्यन्ते सृजता त्वया॥ ७२॥
यथाऽहं भवता सृष्टो जात्या रूपेण चेश्वर। स्वभावेन च साधुत्वं तथेदं चेष्टितं मया॥ ७३॥
यद्यन्यथा प्रवर्तेयं देवदेव ततो मयि। न्याय्यो दण्डनिपातो वै तवैव वचनं यथा॥ ७४॥

तवेत्यादि॥ किन्नु स्तोष्यामीति भावः। अष्टौ गुणा यस्य तदष्टगुणमैश्वर्यम्। ते चाणिमादयः। स्वाभाविकत्वादिविशेषणैरसनकादिव्यावृत्तिः॥ ६१॥

त्वं पर इत्यादि॥ प्रकृतेः परः पुमांस्त्वम्। परस्याद्यः परः मुक्तः स त्वम्। परं त्वत्तः परात्मकम्—इन्द्रियादेरुत्कृष्टं प्रधानमपि त्वत्तो भवति। परस्मात्परमो यस्त्वम्—उक्ताद्बद्धमुक्तप्रधानरूपात्परस्मात् परमो यः सः त्वम्; तस्य तव किं स्तोष्यामीति। परं त्वत्तः परात्मकेति पाठे, हे परात्मक—उत्कृष्टस्वरूप! त्वत्तः परं प्रधानं प्रवर्तते। परस्माद्यः मुक्तः स त्वमिति शेषः। त्वं परस्त्वं परस्याद्यः परं त्वत्तः परात्मकम् इति च पाठः॥ ६२, ६३॥

एकावयवेति॥ कल्पनावयवात्मा—संकल्पसिद्धावयवात्मा। इच्छागृहीताभिमतोरुदेह इति यावत्॥ ६४॥ सदसद्रूपिण इति॥ सदसद्रूपिणः—मूर्तामूर्तरूपवतः॥ ६५–६८॥

हृदीत्यादि॥ यद्रूपं ध्यानेन संकल्प्य। भावमयानि पुष्पाणि—अहिंसादीनि, * अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः। सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशिष्यते॥ शमः पुष्पं दमः पुष्पं ध्यानपुष्पं च सप्तमम्। सत्यं चैवाष्टमं पुष्पमेभिस्तुष्यति केशवः॥ इति वचनात्॥ ६९–७४॥

तथाऽप्यज्ञे जगत्स्वामिन्दण्डं पातितवान्मयि। स सोढव्यो मया दण्डस्त्वत्तो मामेत्ययं वरः ॥७५॥
हतवीर्यो हतविषो दमितोऽहं त्वयाऽच्युत। जीवितं दीयतामेकमाज्ञापय करोमि किम् ॥ ७६ ॥

श्रीभगवानुवाच :—

नात्र स्थेयं त्वया सर्प कदाचिद्यमुनाजले। सपुत्रपरिवारस्त्वं समुद्रसलिलं व्रज ॥ ७७ ॥
मत्पदानि च ते सर्प दृष्ट्वा मूर्धनि सागरे। गरुडः पन्नगरिपुस्त्वयि न प्रहरिष्यति ॥ ७८ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्त्वा सर्पराजं तं मुमोच भगवान्हरिः। प्रणम्य सोऽपि कृष्णाय जगाम पयसां निधिम् ॥ ७९ ॥
पश्यतां सर्वभूतानां सभृत्यसुतबान्धवः। समस्तभार्यासहितः परित्यज्य स्वकं ह्रदम् ॥ ८० ॥
गते सर्पे परिष्वज्य मृतं पुनरिवागतम्। गोपा मूर्धनि हार्देन सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ॥ ८१ ॥
कृष्णमक्लिष्टकर्माणमन्ये विस्मितचेतसः। तुष्टुवुर्मुदिता गोपा दृष्ट्वा शिवजलां नदीम् ॥ ८२ ॥
गीयमानः स गोपीभिश्चरितैस्साधुचेष्टितैः। संस्तूयमानो गोपैश्च कृष्णो व्रजमुपागमत् ॥ ८३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

गाः पालयन्तौ च पुनः सहितौ बलकेशवौ। भ्रममाणौ वने तस्मिन् रम्यं तालवनं गतौ ॥ १ ॥
तत्तु तालवनं दिव्यं धेनुको नाम दानवः। मृगमांसकृताहारः सदाऽध्यास्ते खराकृतिः ॥ २ ॥
तत्तु तालवनं पक्वफलसंपत्समन्वितम्। दृष्ट्वा स्पृहान्विता गोपाः फलादानेऽब्रुवन्वचः ॥ ३ ॥
गोपाः—हे राम हे कृष्ण सदा धेनुकेनैष रक्ष्यते। भूप्रदेशो यतस्तस्मात्पक्वानीमानि सन्ति वै ॥ ४ ॥
फलानि पश्य तालानां गन्धामोदितदिंशि वै। वयमेतान्यभीप्सामः पात्यन्तां यदि रोचते ॥ ५ ॥
श्रीपराशरः—इति गोपकुमाराणां श्रुत्वा संकर्षणो वचः। एतत्कर्तव्यमित्युक्त्वा पातयामास तानि वै।
कृष्णश्च पातयामास भुवि तानि फलानि वै ॥ ६ ॥
फलानां पततां शब्दमाकर्ण्य सुदुरासदः। आजगाम स दुष्टात्मा कोपाद्दैतेयगर्दभः ॥ ७ ॥
पद्भ्यामुभाभ्यां स तदा पश्चिमाभ्यां बलं बली। जघानोरसि ताभ्यां च स च तेनाभ्यगृह्यत ॥८॥

तथेति ॥ स सोढव्य इति। अयं दण्डरूपो वरस्त्वत्तो मामेति, मया सोढव्यः। स श्लाघ्योऽयं वरो दण्डस्त्वत्तो मे नान्यतो वरः, इति च पाठः ॥ ७५–८० ॥ गत इति ॥ गोपाः—नन्दाद्या वृद्धाः ॥ ८१ ॥
कृष्णमिति ॥ अन्ये—श्रीदामादिसवयसः ॥ ८२ ॥ गीयमान इति ॥ चरितैः हेतुभिः ॥ ८३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंऽशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

॥ १–७ ॥ पद्भ्यामिति ॥ ताभ्यां—तयोरित्यर्थः ॥ ८ ॥

गृहीत्वा भ्रामयामास सोऽम्बरे गतजीवितम् । तस्मिन्नेव स चिक्षेप वेगेन तृणराजनि ॥ ९ ॥
ततः फलान्यनेकानि तालाग्रान्निपतन्खरः । पृथिव्यां पातयामास महावातो घनानिव ॥ १० ॥
अन्यानथ सजातीयानागतान्दैत्यगर्दभान् । कृष्णश्चिक्षेप तालाग्रे बलभद्रश्च लीलया ॥ ११ ॥
क्षणेनालंकृता पृथ्वी पक्वैस्तालफलैस्तदा । दैत्यगर्दभदेहैश्च मैत्रेय शुशुभेऽधिकम् ॥ १२ ॥
ततो गावो निराबाधास्तस्मिंस्तालवने द्विज । नवशष्पं सुखं चेरुर्यन्न भुक्तमभूत्पुरा ॥ १३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीपराशर :—

तस्मिन्रासभदैतेये सानुगे विनिपातिते । सौम्यं तद्गोपगोपीनां रम्यं तालवनं बभौ ॥ १ ॥
ततस्तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुतावुभौ । हत्वा धेनुकदैतेयं भाण्डीरं वटमागतौ ॥ २ ॥
क्ष्वेलमानौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान् । चारयन्तौ च गा दूरे व्याहरन्तौ च नामभिः ॥३॥
निर्योगपाशस्कन्धौ तौ वनमालाविभूषितौ । शुशुभाते महात्मानौ बालशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ४ ॥
सुवर्णाञ्जनचूर्णाभ्यां तौ तदा रूषिताम्बरौ । महेन्द्रायुधसंयुक्तौ श्वेतकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ५ ॥
चेरतुर्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरितरेतरम् । समस्तलोकनाथानां नाथभूतौ भुवं गतौ ॥ ६ ॥
मनुष्यधर्माभिरतौ मानयन्तौ मनुष्यताम् । तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वनम् ॥ ७ ॥
ततस्त्वान्दोलिकाभिश्च नियुद्धैश्च महाबलौ । व्यायामं चक्रतुस्तत्र क्षेपणीयैस्तथाऽश्मभिः ॥ ८ ॥
तल्लिप्सुरसुरस्तत्र ह्युभयो रममाणयोः । आजगाम प्रलंबाख्यो गोपवेषतिरोहितः ॥ ९ ॥
सोऽवगाहत निश्शङ्कस्तेषां मध्यममानुषः । मानुषं वपुरास्थाय प्रलंबो दानवोत्तमः ॥ १० ॥

गृहीत्वेति ॥ तं गृहीत्वा तृणराजनि—ताले ॥ ९–१२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

॥ १,२ ॥ क्ष्वेलमानाविति ॥ क्ष्वेलन्तौ—सिंहवन्नादं कुर्वन्तौ । विचिन्वन्तौ—वासयोग्यान् देशानन्विष्छन्तौ ॥ ३ ॥ निर्योगपाश इति ॥ निर्योगपाशः—नियमनरज्जुः ॥ ४ ॥

सुवर्णेति ॥ रूषिताम्बरौ—रञ्जितवस्त्रौ । महेन्द्रायुधसंकाशावित्यम्बुदविशेषणम् । महेंद्रायुधेन प्रकाशमानावित्यर्थः ॥ ५–७ ॥

तत इति ॥ आन्दोलिकाभिः—द्वयोर्गोपयोर्हस्तद्वयमयान्दोलिकाभिः । नियुद्धैः—बाहुयुद्धैः । व्यायामं—श्रमम् ॥ ८ ॥ तल्लिप्सुरिति ॥ तल्लिप्सुः—तौ जिघृक्षुः ॥ ९, १० ॥

तयोश्छिद्रान्तरप्रेप्सुरविषह्यममन्यत । कृष्णं ततो रौहिणेयं हन्तुं चक्रे मनोरथम् ॥ ११ ॥
हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः । प्रकुर्वन्तो हि ते सर्वे द्वौद्वौ युगपदुत्थितौ ॥ १२ ॥
श्रीदाम्ना सह गोविन्दः प्रलंबेन तथा बलः । गोपालैरपरैश्चान्ये गोपालाः पुप्लुवुस्ततः ॥ १३ ॥
श्रीदामानं ततः कृष्णः प्रलंबं रोहिणीसुतः । जितवान्कृष्णपक्षीयैर्गोपैरन्ये पराजिताः ॥ १४ ॥
ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं भाण्डीरं वटमेत्य वै । पुनर्निववृतुस्सर्वे येये तत्र पराजिताः ॥ १५ ॥
संकर्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः । नभस्स्थलं जगामाशु सचन्द्र इव वारिदः ॥ १६ ॥
असहन्रौहिणेयस्य स भारं दानवोत्तमः । ववृधे सुमहाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७ ॥
संकर्षणस्तु तं दृष्ट्वा दग्धशैलोपमाकृतिम् । स्रग्दामलम्बाभरणं मकुटाटोपमस्तकम् ॥ १८ ॥
रौद्रं शकटचक्राक्षं पादन्यासचलत्क्षितिम् । अभीतमनसा तेन रक्षसा रोहिणीसुतः ।
ह्रियमाणस्ततः कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
कृष्ण कृष्ण ह्रियाम्येष पर्वतोदग्रमूर्तिना । केनापि पश्य दैत्येन गोपालच्छद्मरूपिणा ॥ २० ॥
यदत्र सांप्रतं कार्यं मया मधुनिषूदन । तत्कथ्यतां प्रयात्येष दुरात्माऽतित्वरान्वितः ॥ २१ ॥

श्रीपराशरः—तमाह रामं गोविन्दस्स्मितभिन्नोष्ठसंपुटः । महात्मा रौहिणेयस्य बलवीर्यप्रमाणवित् ॥२२॥

श्रीकृष्णः—किमयं मानुषो भावो व्यक्तमेवावलम्ब्यते । सर्वात्मन् सर्वगुह्यानां गुह्य गुह्यात्मना त्वया ॥
स्मराशेषजगद्बीज कारणं कारणाग्रज । आत्मानमेकं तद्वच्च जगत्येकार्णवे च यत् ॥ २४ ॥
किं न वेत्सि यथाहं च त्वं चैकं कारणं भुवः । भारावतारणार्थाय मर्त्यलोकमुपागतौ ॥ २५ ॥

नभश्शिरस्तेऽम्बुवहाश्च केशाः पादौ क्षितिर्वक्त्रमनन्तवह्निः ।
सोमो मनस्ते श्वसितं समीरणो दिशश्चतस्रोऽव्यय बाहवस्ते ॥ २६ ॥

सहस्रवक्त्रो भगवान्महात्मा सहस्रहस्ताङ्घ्रिशरीरभेदः ।
सहस्रपद्मोद्भवयोनिराद्यस्सहस्रशस्त्वां मुनयो गृणन्ति ॥ २७ ॥

दिव्यं हि रूपं तव वेत्ति नान्यो देवैरशेषैरवताररूपम् ।
तदर्च्यते वेत्सि न किं यदन्ते त्वय्येव विश्वं लयमभ्युपैति ॥ २८ ॥

त्वया धृतेयं धरणी बिभर्ति चराचरं विश्वमनन्तमूर्ते ।
कृतादिभेदैरज कालरूपो निमेषपूर्वो जगदेतदत्सि ॥ २९ ॥

तयोरिति ॥ छिद्रान्तरप्रेप्सुः—प्रमादावसरं प्रतीक्षमाणः ॥ ११ ॥

हरिणेति ॥ हरिणाक्रीडनम्—हरिणवदाक्रीडनम्, उत्प्लुतिः । द्वयोर्युगपदुत्प्लुतयोरलसः जितः, पटुर्जेता । तत्र जितो जेतारं वहन् भाण्डीरं गत्वा पुनरुत्प्लुतिस्थानं नयेदिति पणबन्धः ॥ १२ ॥

श्रीदाम्नेति ॥ तत्र प्रलंबः श्रीदामपक्षीयः ॥ १३–१९ ॥

कृष्णकृष्णेति ॥ ह्रियामि—ह्रिये । गोपालच्छद्मरूपिणा—कृत्रिमगोपालरूपिणा ॥ २० ॥

यदत्रेति ॥ अत्र—दानवे ॥ २१–२३ ॥

स्मरेत्यादि ॥ जगद्बीज—कारणानामप्यादिभूत । जगति—जगदवस्थायाम्, तद्वदेकार्णवे च—एकार्णवावस्थायां च यत्तदेकं कारणमात्मानं किं न वेत्सि ॥ २४–२९ ॥

अत्तं यथा बाडबवह्निनाऽम्बु हिमस्वरूपं परिगृह्य कास्तम् ।
हिमाचले भानुमतोऽंशुसङ्गाज्जलत्वमभ्येति पुनस्तदेव ॥ ३० ॥

एवं त्वया संहरणेऽत्तमेतज्जगत्समस्तं त्वदधीनकं पुनः ।
तवैव सर्गाय समुद्यतस्य जगत्त्वमभ्येत्यनुकल्पमीश ॥ ३१ ॥

भवानहं च विश्वात्मन्नेकमेव च कारणम् । जगतोऽस्य जगत्यर्थे भेदेनावां व्यवस्थितौ ॥ ३२ ॥

तत्स्मर्यताममेयात्मंस्त्वयाऽऽत्मा जहि दानवम् । मानुष्यमेवावलम्ब्य बन्धूनां क्रियतां हितम् ॥३३॥

श्रीपराशर :—

इति संस्मारितो विप्र कृष्णेन सुमहात्मना । विहस्य पीडयामास प्रलंबं बलवान्बलः ॥ ३४ ॥

मुष्टिना सोऽहनन्मूर्ध्नि कोपसंरक्तलोचनः । तेन चास्य प्रहारेण बहिर्याते विलोचने ॥ ३५ ॥

स निष्कासितमस्तिष्को मुखाच्छोणितमुद्वमन् । निपपात महीपृष्ठे दैत्यवर्यो ममार च ॥ ३६ ॥

प्रलंबं निहतं दृष्ट्वा बलेनाद्भुतकर्मणा । प्रहृष्टास्तुष्टुवुर्गोपास्साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ ३७ ॥

संस्तूयमानो गोपैस्तु रामो दैत्ये निपातिते । प्रलंबे सह कृष्णेन पुनर्गोकुलमाययौ ॥ ३८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पञ्चमेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अत्तमिति ॥ अत्तं—चर्वितम् । कास्तं—छर्दितम् । यद्वा, केन—वायुना, अस्तं—वडबाग्निगतत्वेनार्करश्मिनाडीमयेन क्षिप्तम् । अयमर्थः—सवायुना वडबाग्निना पीतं समुदाम्बु घनीभूय हिमतां गतं तेन वायुनाडीमयार्करश्मिना सोमद्वारा हिमवतीं हिमाद्रौ क्षिप्तं ग्रीष्मे पुनरादित्यांशुसंयोगाद्विलीनं सत् यथा जलतां यातीति । अयमेवार्थः सरित्समुद्रेत्यादिना पूर्वमुक्तः ॥ ३० ॥

एवमित्यादि ॥ संहरणात्तम्—संहरणकाले अत्तम् । तवैव सर्गाय समुद्यतस्य—त्वय्येव सर्गाय समुद्यते सति ॥ ३१,३२ ॥

तदिति ॥ मानुष्यमेवेति । स्तुत्युद्बोधितदिव्यशक्तिरपि मानुष्यमवलम्ब्यैव-मनुष्यमूर्त्यैव दानवं जहि ॥ ३३ ॥ इतीति ॥ विहस्येति उद्बोधितस्वरूपानुसंधानचिह्नम् ॥ ३४,३५ ॥

स इति ॥ निष्कासितमस्तिष्कः—निर्गमितमस्तकस्नेहः ॥ ३६–३८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

पराशरः—

तयोर्विहरतोरेवं रामकेशवयोर्व्रजे । प्रावृड् व्यतीता विकसत्सरोजा चाभवच्छरत् ॥ १ ॥
अवापुस्तापमत्यर्थं शफर्यः पल्वलोदके । पुत्रक्षेत्रादिसक्तेन ममत्वेन यथा गृही ॥ २ ॥
मयूरा मौनमातस्थुः परित्यक्तमदा वने । असारतां परिज्ञाय संसारस्येव योगिनः ॥ ३ ॥
उत्सृज्य जलसर्वस्वं विमलास्सितमूर्तयः । तत्यजुश्चाम्बरं मेघा गृहं विज्ञानिनो यथा ॥ ४ ॥
शरत्सूर्यांशुतप्तानि ययुश्शोषं सरांसि च । बह्वालम्बममत्वेन हृदयानीव देहिनाम् ॥ ५ ॥
कुमुदैश्शरदम्भांसि योग्यतालक्षणं ययुः । अवबोधैर्मनांसीव समत्वममलात्मनाम् ॥ ६ ॥
तारकाविमले व्योम्नि रराजाखण्डमण्डनः । चन्द्रश्चरमदेहात्मा योगी साधुकुले यथा ॥ ७ ॥
शनकैश्शनकैस्तीरं तत्यजुश्च जलाशयाः । ममत्वं क्षेत्रपुत्रादिरूढमुच्चैर्यथा बुधाः ॥ ८ ॥
पूर्वं त्यक्तैस्सरोंभोभिर्हंसा योगं पुनर्ययुः । क्लेशैः कुयोगिनो शेषैरन्तरायहता इव ॥ ९ ॥
निभृतोऽभवदत्यर्थं समुद्रस्तिमितोदकः । क्रमावाप्तमहायोगो निश्चलात्मा यथा यतिः ॥ १० ॥
सर्वत्रातिप्रसन्नानि सलिलानि तथाऽभवन् । ज्ञाते सर्वगते विष्णौ मनांसीव सुमेधसाम् ॥ ११ ॥
बभूव निर्मलं व्योम शरदा ध्वस्ततोयदम् । योगाग्निदग्धक्लेशौघं योगिनामिव मानसम् ॥ १२ ॥
सूर्यांशुजनितं तापं निन्ये तारापतिश्शमम् । अहंमानोद्भवं दुःखं विवेकस्सुमहानिव ॥ १३ ॥
नभसोऽब्दं भुवः पङ्कं कालुष्यं चाम्भसश्शरत् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहार इवाहरत् ॥१४॥

अथ दशमोऽध्यायः

॥ १ ॥ अथ वर्ण्यमानशरद् दृष्टान्तव्याजेनात्मविद्यामाह—अवापुरित्यादिना ॥ अवापुरिति ॥ शफर्यः—दमत्स्याः ॥ २ ॥

मयूरा इति ॥ मौनम्—अनुक्तिर्मुनिवृत्तिश्च ॥ ३ ॥

उत्सृज्येति ॥ जलसर्वस्वं—कृत्स्नं जलम्, अहंमानादिजडभावं च । मलं–कार्ष्ण्यं, रागादि च ॥ तं–शुभ्रं शुद्धं च । विग्रहं–विरोधम् । * गृहं विज्ञानिनो यथा * इति च पाठः ॥ ४,५ ॥

कुमुदैरिति ॥ योग्यतालक्षणम्—योग्यतात्मकं संबन्धं ययुः । योग्यो हि निर्मलजलस्य सितकुमुदानां संबन्धः । अमलात्मनाम्–अमलमनसाम् ॥ ६ ॥

तारकेति ॥ तारकाविमले—तारकाभिर्विमले । अखण्डमण्डलः पौर्णमास्याम् । चरमदेहात्मा–चरमदेहस्य आत्मा ॥ ७,८ ॥ पूर्वमिति ॥ अन्तरायाः—विघ्नाः ॥ ९ ॥

निभृत इति ॥ क्रमावाप्तमहायोगः—क्रमेण मन्त्रस्पर्शभावाभावाख्ययोगचतुष्कानन्तरं लब्धमहायोगः १० ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र—देशे शत्रुमित्रादिषु च ॥ ११–१४ ॥

प्राणायाम इवाम्भोभिस्सरसां कृतपूरकैः। अभ्यस्यतेऽनुदिवसं रेचकाकुंभकादिभिः ॥ १५ ॥
विमलाम्बरनक्षत्रे काले चाभ्यागते व्रजे। ददर्शेन्द्रमहारम्भायोद्यतांस्तान्व्रजौकसः ॥ १६ ॥
कृष्णस्तानुत्सुकान्दृष्ट्वा गोपानुत्सवलालसान्। कौतूहलादिदं वाक्यं प्राह वृद्धान्महामतिः ॥१७॥
कोऽयं शक्रमहो नाम येन वो हर्ष आगतः। प्राह तं नन्दगोपश्च पृच्छन्तमतिसादरम् ॥ १८ ॥
नन्दगोपः—मेघानां पयसां चेशो देवराजश्शतक्रतुः। तेन संचोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बुमयं रसम् ॥१९॥
तद्वृष्टिजनितं सस्यं वयमन्ये च देहिनः। वर्तयामोपयुञ्जानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ २० ॥
क्षीरवत्य इमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृताः। तेन संवर्द्धितैस्सस्यैस्तुष्टाः पुष्टा भवन्ति वै ॥ २१ ॥
नासस्या नातृणा भूमिर्न बुभुक्षार्दितो जनः। दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमन्तो बलाहकाः ॥ २२ ॥
भौममेतत्पयो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य वारिदैः। पर्जन्यस्सर्वलोकस्योद्भवाय भुवि वर्षति ॥ २३ ॥
तस्मात्प्रावृषि राजानस्सर्वे शक्रं मुदा युताः। मखैस्सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवाः ॥ २४ ॥
श्रीपराशरः—नन्दगोपस्य वचनं श्रुत्वेत्थं शक्रपूजने। रोषाय त्रिदशेन्द्रस्य प्राह दामोदरस्तदा ॥ २५॥
न वयं कृषिकर्तारो वाणिज्याजीविनो न च। गावोऽस्मद्दैवतं तात वयं वनचरा यतः ॥ २६ ॥
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथा परा। विद्याचतुष्टयं चैतद्वार्तामात्रं शृणुष्व मे ॥ २७ ॥
कृषिर्वणिज्या तद्वच्च तृतीयं पशुपालनम्। विद्या ह्येका महाभाग वार्ता वृत्तित्रयाश्रया ॥ २८ ॥
कर्षकाणां कृषिर्वृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम्। अस्माकं गौः परा वृत्तिर्वार्ताभेदैरियं त्रिभिः ॥२९॥

प्राणायाम इत्यादि ॥ प्राणयामो हि कृतपूरकैर्योगिभिः आकुंभकरेचकप्रधानाभिर्वायुनयनक्रियाभि रभ्यस्यते, * पूरकः पूरणं वायोः कुंभकस्स्थापनं क्वचित् ॥ बहिर्निस्सरणं तस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥ इति वचनात्। अयमर्थः सरसां योगिस्थानीयानां प्राणायामः सस्यार्थं कुल्यादिभिः पूर्वं कृतपूरकैः श्वासस्थानीयैरंभोभिः कारणैः पश्चात्स्थापनरेचकादिक्रियाभिरभ्यस्यते ॥ १५ ॥

विमलेति ॥ महः—उत्सवः ॥ १६ ॥

कृष्ण इति ॥ उत्सुकान्—उद्युक्तान्। उत्सवलालसान्—उत्सवकामान् ॥ १७–२२ ॥

भौममित्यादि ॥ पर्जन्यो हि भूगतं जलं सूर्यरश्मिभिरात्तं ततो मेघेषु दुग्धं तैर्जगद्भूत्यै वर्षति ॥२३॥

तस्मादिति ॥ प्रावृषि गतायामिति शेषः, शरदः प्रस्तुतत्वात्। यत्तु नभसि नभस्ये वा द्वादश्या-मिन्द्रमहारंभ इति गर्गादिनोक्तं, तत्तु गोवर्धनोद्धारोत्तरकालविषयं कल्प्यम्। एतद्धरिवंशे कृष्णं प्रतीन्द्रोक्तिः * ये चेमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता मम। एषां तेऽर्धं प्रदास्यामि शरत्कालं हि पश्चिमम् ॥ अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यन्ति मम मानवाः। वर्षार्धे च ध्वजे नित्यं ततः पूजामवाप्स्यसि ॥ इति। यत्तु हरिवंश एव * ततः प्रवर्तते पुण्या शरत्सुप्तोत्थिते त्वयि * इत्यादीन्द्रवाक्यं, तद्भगवत्प्रबोधानन्तरशरच्छेषप्रसङ्गार्थम् ॥२४-२८॥

कर्षकाणामिति ॥ अस्माकमित्यादि। गौरिति जात्यभिप्रायमेकवचनम्। सा परावृत्तिरिति पाठे परा वृत्तिर्या—पाशुपाल्यवृत्तिः। त्रिभिर्भेदैरुपलक्षितेयं वार्ता ॥ २९ ॥

विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा दैवतं महत् । सैव पूज्यार्ऽचनीया च सैव तस्योपकारिका ॥३०॥
यो यस्य फलमश्नन्वै पूजयत्यपरं नरः । इह च प्रेत्य चैवासौ न तदाप्नोति शोभनम् ॥ ३१ ॥

कृष्यान्ता प्रथिता सीमा सीमान्तं च पुनर्वनम् ।
वनान्ता गिरयस्सर्वे सा चास्माकं परा गतिः ॥ ३२ ॥

न द्वारबंधावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा । सुखिनस्त्वखिले लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥ ३३ ॥
श्रूयन्ते गिरयश्चैव वनेऽस्मिन्कामरूपिणः । तत्तद्रूपं समास्थाय रमन्ते स्वेषु सानुषु ॥ ३४ ॥
यदा चैते प्रबाध्यन्ते तेषां ये काननौकसः । तदा सिंहादिरूपैस्तान्घातयन्ति महीधराः ॥ ३५ ॥
गिरियज्ञस्त्वयं तस्माद्गोयज्ञश्च प्रवर्त्यताम् । किमस्माकं महेन्द्रेण गावश्शैलाश्च देवताः ॥ ३६ ॥
मन्त्रयज्ञपरा विप्रास्सीरयज्ञाश्च कर्षकाः । गिरिगोयज्ञशीलाश्च वयमद्रिवनाश्रयाः ॥ ३७ ॥
तस्माद्गोवर्धनश्शैलो भवद्भिर्विविधार्हणैः । अर्च्यतां पूज्यतां मेध्यान्पशून्हत्वा विधानतः ॥ ३८ ॥
सर्वघोषस्य संदोहो गृह्यतां मा विचार्यताम् । भोज्यन्तां तेन वै विप्रास्तथा ये चाभिवाञ्छकाः ॥३९॥
तत्रार्चिते कृते होमे भोजितेषु द्विजातिषु । शरत्पुष्पकृतापीडाः परिगच्छन्तु गोगणाः ॥ ४० ॥
एतन्मम मतं गोपास्संप्रीत्या क्रियते यदि । ततः कृता भवेत्प्रीतिर्गवामद्रेस्तथा मम ॥ ४१ ॥

पराशरः—इति तस्य वचः श्रुत्वा नन्दाद्यास्ते व्रजौकसः ।
प्रीत्युत्फुल्लमुखा गोपास्साधुसाध्वित्यथाब्रुवन् ॥ ४२ ॥

शोभनं ते मतं वत्स यदेतद्भवतोदितम् । तत्करिष्यामहे सर्वं गिरियज्ञः प्रवर्त्यताम् ॥ ४३ ॥
तथा च कृतवन्तस्ते गिरियज्ञं व्रजौकसः । दधिपायसमांसाद्यैर्ददुश्शैलबलिं ततः ॥ ४४ ॥

द्विजांश्च भोजयामासुश्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४५ ॥

गावश्शैलं ततश्चक्रुरर्चितास्ताः प्रदक्षिणम् । वृषभाश्चातिनर्दन्तस्सतोया जलदा इव ॥ ४६ ॥
गिरिमूर्धनि कृष्णोऽपि शैलोऽहमिति मूर्तिमान् । बुभुजेऽन्नं बहुतरं गोपवर्याहृतं द्विज ॥ ४७ ॥
स्वेनैव कृष्णो रूपेण गोपैस्सह गिरेश्शिरः । अधिरुह्यार्चयामास द्वितीयामात्मनस्तनुम् ॥ ४८ ॥

विद्ययेति ॥ पूज्या—मान्या ॥ ३०, ३१ ॥

कृष्यान्ता इति ॥ देशस्थितिरियम् । सेति गिरयः परामृश्यन्ते । गतिशब्दसमभिव्याहारात् स्त्रीत्वमे-
व च । कृष्यन्ताः प्रथितास्सीमाः ते चास्माकं परा गतिरिति च पाठः ॥ ३२ ॥

न द्वारेति ॥ द्वारबंधैः—गृहैरावरणं येषां ते तथोक्ताः ग्रामस्थाः । यद्वा, आवरणगृहैकवासा
जः । गृहक्षेत्रिण इति गृहकेदारादिक्षेत्रसंचारनियताः कर्षकाः । अयमन्वयः—यथा गिरेर्बलेन तृणजलादि-
देशेषु स्वैरं चक्रवता शकटेन चरन्तो वयं सुखिनः, न तथा द्वारबंधावरणाः—न तथा गृहक्षेत्रिण इति ॥
–३६ ॥ मन्त्रयज्ञेति ॥ मन्त्रयज्ञपराः—मन्त्रप्रकाशितदेवतायज्ञपराः ॥ ३७, ३८ ॥

सर्वघोषस्येति ॥ संदोहः—सम्यग्दुग्धम् ॥ ३९–४८ ॥

अन्तर्धानं गते तस्मिन्गोपा लब्ध्वा ततो वरान् ।
कृत्वा गिरिमखं गोष्ठं निजमभ्याययुः पुनः ॥ ४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

मखे प्रतिहते शक्रो मैत्रेयातिरुषाऽन्वितः । संवर्तकं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १ ॥
भोभो मेघा निशम्यैतद्वचनं गदतो मम । आज्ञानन्तरमेवाशु क्रियतामविचारितम् ॥ २ ॥
नन्दगोपस्सुदुर्बुद्धिर्गोपैरन्यैस्सहायवान् । कृष्णाश्रयबलाध्मातो मखभङ्गमचीकरत् ॥ ३ ॥
आजीवो यः परस्तेषां गावस्तस्य च कारणम् । ता गावो वृष्टिपातेन पीड्यन्तां वचनान्मम ॥ ४ ॥
अहमप्यद्रिशृङ्गाभं तुङ्गमारुह्य वारणम् । साहाय्यं वः करिष्यामि वाय्वम्बूत्सर्गयोजितम् ॥ ५ ॥

श्रीपराशरः—

इत्याज्ञप्तास्ततस्तेन मुमुचुस्ते बलाहकाः । वातवर्षं महाभीममभावाय गवां द्विज ॥ ६ ॥
ततः क्षणेन पृथिवी ककुभोऽम्बरमेव च । एकं धारामहासारपूरणेनाभवन्मुने ॥ ७ ॥
विद्युल्लताकशाघातत्रस्तैरिव घनैर्घनम् । नादापूरितदिक्चक्रैर्धारासारमपात्यत ॥ ८ ॥
अन्धकारीकृते लोके वर्षद्भिरनिशं घनैः । अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक् च जगदाप्यमिवाभवत् ॥ ९ ॥
गावस्तु तेन पतता वर्षवातेन वेगिना । धूताः प्राणाञ्जहुस्सन्नत्रिकसक्थिशिरोधराः ॥ १० ॥

अन्तर्धानमिति ॥ ततः—गोवर्धनात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ नन्दगोप इति ॥ आध्मातः—उपबृंहितः ॥ ३ ॥

आजीव इति ॥ आजीवः—जीवनोपायः, गोपत्वस्य च कारणं यास्ता गावः ॥ ४ ॥

अहमिति ॥ वाय्वम्बुनोरुत्सर्गेण संबद्धम् ॥ ५, ६ ॥

तत इत्यादि ॥ धाराणाम् वेगवद्वर्षपूरणेन धरण्यादिकमेकमभवत् ॥ ७ ॥

विद्युल्लतेति ॥ घनं—निरंतरम् । धारासारमपात्यत । आर्षत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः ॥ ८ ॥

अंधकारीकृत इति ॥ आप्यम्—अम्मयम् ॥ ९ ॥

गावस्त्विति ॥ धूताः—कंपिताः । त्रिकं * पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् * इत्यमरः । सक्थि—ऊरुः ॥ १० ॥

क्रोडेन वत्सानाक्रम्य तस्थुरन्या महामुने । गावो विवत्साश्च कृता वारिपूरेण चापराः ॥ ११ ॥
वत्साश्च दीनवदना वातकम्पितकंधराः । त्राहित्राहीत्यल्पशब्दाः कृष्णमूचुरिवातुराः ॥ १२ ॥
ततस्तद्गोकुलं सर्वं गोगोपी(जन)गोपसंकुलम् । अतीवार्तं हरिर्दृष्ट्वा मैत्रेयाचिन्तयत्तदा ॥ १३ ॥
एतत्कृतं महेन्द्रेण मखभङ्गविरोधिना । तदेतदखिलं गोष्ठं त्रातव्यमधुना मया ॥ १४ ॥
इममद्रिमहं धैर्यादुत्पाट्योरुशिलाघनम् । धारयिष्यामि गोष्ठस्य पृथुच्छत्रमिवोपरि ॥ १५ ॥

पराशरः—

इति कृत्वा मतिं कृष्णो गोवर्धनमहीधरम् । उत्पाट्यैककरेणैव धारयामास लीलया ॥ १६ ॥
गोपांश्चाह हसञ्छौरिस्समुत्पाटितभूधरः । विशध्वमत्र त्वरिताः कृतं वर्षनिवारणम् ॥ १७ ॥
सुनिवातेषु देशेषु यथाजोषमिहास्यताम् । प्रविश्यतां न भेतव्यं गिरिपाताच्च निर्भयैः ॥ १८ ॥
इत्युक्तास्तेन ते गोपा विविशुर्गोधनैस्सह । शकटारोपितैर्भाण्डैर्गोप्यश्चासारपीडिताः ॥ १९ ॥
कृष्णोऽपि तं दधारैव शैलमत्यन्तनिश्चलम् । व्रजौकवासिभिर्हर्षविस्मिताक्षैर्निरीक्षितः ॥ २० ॥
गोपगोपीजनैर्हृष्टैः प्रीतिविस्तारितेक्षणैः । संस्तूयमानचरितः कृष्णश्शैलमधारयत् ॥ २१ ॥
सप्तरात्रं महामेघा ववर्षुर्नन्दगोकुले । इन्द्रेण चोदिता विप्र गोपानां नाशकारिणा ॥ २२ ॥
ततो धृते महाशैले परित्राते च गोकुले । मिथ्याप्रतिज्ञो बलभिद्वारयामास तान्घनान् ॥ २३ ॥
व्यभ्रे नभसि देवेन्द्रे वितथात्मवचस्यथ । निष्क्रम्य गोकुलं हृष्टं स्वस्थानं पुनरागमत् ॥ २४ ॥
मुमोच कृष्णोऽपि तदा गोवर्धनमहाचलम् । स्वस्थाने विस्मितमुखैर्दृष्टस्तैस्तु व्रजौकसैः ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

क्रोडेनेति ॥ क्रोडः—कुक्षिः ॥ ११–१७ ॥

सुनिवातेष्विति ॥ निर्भयैः प्रविश्यतां गिरिपातान्न भेतव्यमित्यन्वयः ॥ १८, १९ ॥

कृष्ण इति ॥ व्रजौकेत्यदन्तत्वमार्षम् । व्रजैकवासिभिरिति वा पाठः ॥ २०–२२ ॥

तत इति ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः—व्यर्थप्रतिज्ञः ॥ २३, २४ ॥

मुमोचेति ॥ व्रजौकसैरित्यदन्तत्वमार्षम् ॥ २५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये पंचमांश एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

धृते गोवर्धने शैले परित्राते च गोकुले । रोचयामास कृष्णस्य दर्शनं पाकशासनः ॥ १ ॥
सोऽधिरुह्य महानागमैरावतममित्रजित् । गोवर्धनगिरौ कृष्णं ददर्श त्रिदशेश्वरः ॥ २ ॥
चारयन्तं महावीर्यं गास्तु गोपवपुर्धरम् । कृत्स्नस्य जगतो गोपं वृतं गोपकुमारकैः ॥ ३ ॥
गरुडं च ददर्शोच्चैरन्तर्द्धानगतं द्विज । कृतच्छायं हरेर्मूर्ध्नि पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गवम् ॥ ४ ॥
अवरुह्य स नागेन्द्रादेकान्ते मधुसूदनम् । शक्रस्सस्मितमाहेदं प्रीतिविस्तारितेक्षणः ॥ ५ ॥

इन्द्र उवाच—

कृष्णकृष्ण शृणुष्वेदं यदर्थं महमागतः । त्वत्समीपं महाबाहो नैतच्चिन्त्यं त्वयाऽन्यथा ॥ ६ ॥
भारावतारणार्थाय पृथिव्याः पृथिवीतले । अवतीर्णोऽखिलाधार त्वमेव परमेश्वर ॥ ७ ॥
मखभङ्गविरोधेन मया गोकुलनाशकाः । समादिष्टा महामेघास्तैश्चेदं कदनं कृतम् ॥ ८ ॥
त्रातास्ताश्च त्वया गावस्समुत्पाट्य महीधरम् । तेनाहं तोषितो वीर कर्मणाऽत्यद्भुतेन ते ॥ ९ ॥
साधितं कृष्ण देवानामहं मन्ये प्रयोजनम् । त्वयाऽयमद्रिप्रवरः करेणैकेन यद्धृतः ॥ १० ॥
गोभिश्च चोदितः कृष्ण त्वत्सकाशमिहागतः । त्वया त्राताभिरत्यर्थं युष्मत्सत्कारकारणात् ॥ ११ ॥
स त्वां कृष्णाभिषेक्ष्यामि गवां वाक्यप्रचोदितः । उपेन्द्रत्वे गवामिन्द्रो गोविन्दस्त्वं भविष्यसि ॥ १२ ॥

श्रीपराशरः—

अथोपवाह्यादादाय घण्टामैरावताद्गजात् । अभिषेकं तया चक्रे पवित्रजलपूर्णया ॥ १३ ॥
क्रियमाणेऽभिषेके तु गावः कृष्णस्य तत्क्षणात् । प्रस्रवोद्भूतदुग्धार्द्रां सद्यश्चक्रुर्वसुन्धराम् ॥ १४ ॥
अभिषिच्य गवां वाक्यादुपेन्द्रं वै जनार्दनम् । प्रीत्या सप्रश्रयं वाक्यं पुनराह शचीपतिः ॥ १५ ॥
गवामेतत्कृतं वाक्यं तथाऽन्यदपि मे शृणु । यद्ब्रवीमि महाभाग भारावतरणेच्छया ॥ १६ ॥
ममांशः पुरुषव्याघ्र पृथिव्यां पृथिवीधर । अवतीर्णोऽर्जुनो नाम संरक्ष्यो भवता सदा ॥ १७ ॥
भारावतरणे साह्यं स ते वीरः करिष्यति । संरक्षणीयो भवता यथाऽऽत्मा मधुसूदन ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

जानामि भारते वंशे जातं पार्थं तवांशतः । तमहं पालयिष्यामि यावत्स्थास्यामि भूतले ॥ १९ ॥
यावन्महीतले शक्र स्थास्याम्यहमरिंदम । न तावदर्जुनं कश्चिद्देवेन्द्र युधि जेष्यति ॥ २० ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः

॥ १–५ ॥ कृष्णकृष्णेति ॥ नैतदिति । एतत्—आगमनम् । अन्यथा—विरोधधिया ॥ ६, ७ ॥

मखभङ्गेति ॥ कदनं—संकुलवधः ॥ ८–१० ॥

गोभिश्चेति ॥ गोभिः गोलोकस्थाभिः । इह त्राताभिर्गोभिरेककुलत्वात् त्राताभिरित्युक्तम् ॥ ११ ॥

कंसो नाम महाबाहुर्दैत्योऽरिष्टस्तथाऽसुरः । केशी कुवलयापीडो नरकाद्यास्तथा परे ॥ २१ ॥
हतेषु तेषु देवेन्द्र भविष्यति महाहवः । तत्र विद्धि सहस्राक्ष भारावतरणं कृतम् ॥ २२ ॥
स त्वं गच्छ न संतापं पुत्रार्थे कर्तुमर्हसि । नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममाग्रे प्रभविष्यति ॥ २३ ॥
अर्जुनार्थे त्वहं सर्वान्युधिष्ठिरपुरोगमान् । निवृत्ते भारते युद्धे कुन्त्यै दास्याम्यविक्षतान् ॥ २४ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तः संपरिष्वज्य देवराजो जनार्दनम् । आरुह्यैरावतं नागं पुनरेव दिवं ययौ ॥ २५ ॥
कृष्णो हि सहितो गोभिर्गोपालैश्च पुनर्व्रजम् । आजगामाथ गोपीनां दृष्टिपूतेन वर्त्मना ॥ २६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे पंचमेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

गते शक्रे तु गोपालाः कृष्णमक्लिष्टकारिणम् । ऊचुः प्रीत्या धृतं दृष्ट्वा तेन गोवर्धनाचलम् ॥ १ ॥
वयमस्मान्महाभाग भगवन्महतो भयात् । गावश्च भवता त्राता गिरिधारणकर्मणा ॥ २ ॥
बालक्रीडेयमतुला गोपालत्वं जुगुप्सितम् । दिव्यं च भवतः कर्म किमेतत्तात कथ्यताम् ॥ ३ ॥
कालीयो दमितस्तोये धेनुको विनिपातितः । धृतो गोवर्धनश्चायं शङ्कितानि मनांसि नः ॥ ४ ॥
सत्यं सत्यं हरेः पादौ शपामोऽमितविक्रम । यथावद्वीर्यमालोक्य न त्वां मन्यामहे नरम् ॥ ५ ॥
प्रीतिस्सस्त्रीकुमारस्य व्रजस्य त्वयि केशव । कर्म चेदमशक्यं यत्समस्तैस्त्रिदशैरपि ॥ ६ ॥
बालत्वं चातिवीर्यत्वं जन्म चास्मास्वशोभनम् । चिन्त्यमानममेयात्मञ्छङ्कां कृष्ण प्रयच्छति ॥७॥

स त्वामिति ॥ सोऽहं त्वामुपेन्द्रत्वे । उप—उपरि सत्यलोकोपरिभागस्थगोलोकेश्वरत्वे अभिषेक्ष्यामि । यथोक्तं हरिवंशे * ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति लोके त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः ॥ इति । अतो गवामिन्द्रो गोविन्दो भविष्यसि ॥ १२—२६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये पंचमेंशे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ बालक्रीडेति ॥ बालक्रीडा—पूतनावधादि । कर्म—अद्रिधारणादि ॥ ३, ४ ॥

सत्यंसत्यमिति ॥ पादौ—पादाभ्याम् ॥ ५ ॥

प्रीतिरिति ॥ एकस्मिन् सर्वेषां प्रीतिश्चामानुषत्वशङ्काहेतुः ॥ ६ ॥

बालत्वमिति ॥ अतिवीर्यत्वमिति बालत्वविशेषणम् । अशोभनमिति जन्मविशेषणम् ॥ ७ ॥

देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा । किमस्माकं विचारेण बान्धवोऽसि नमोस्तु ते ॥

श्रीपराशरः—

क्षणं भूत्वा त्वसौ तूष्णीं किंचित्प्रणयकोपवान् । इत्येवमुक्तस्तैर्गोपैः कृष्णोऽप्याह महामतिः॥९॥

श्रीभगवानुवाच :—

मत्संबन्धेन वो गोपा यदि लज्जा न जायते । श्लाघ्यो वाऽहं ततः किं वो विचारेण प्रयोजनम् ॥
यदि वोऽस्ति मयि प्रीतिः श्लाघ्योऽहं भवतां यदि । तदात्मबन्धुसदृशी बुद्धिर्वः क्रियतां मयि ॥
नाहं देवो न गन्धर्वो न यक्षो न च दानवः । अहं वो बान्धवो जातो नैतच्चिन्त्यमितोऽन्यथा ॥

श्रीपराशरः—

इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं बद्धमौनास्ततो वनम् । ययुर्गोपा महाभाग तस्मिन्प्रणयकोपिनि ॥ १३ ॥
कृष्णस्तु विमलं व्योम शरच्चन्द्रस्य चन्द्रिकाम् । तदा कुमुदिनीं फुल्लामामोदितदिगन्तराम्॥१४॥
वनराजिं तथा कूजद्भृंगमालामनोहराम् । विलोक्य सह गोपीभिर्मनश्चक्रे रतिं प्रति ॥ १५ ॥
विना रामेण मधुरमतीव वनिताप्रियम् । जगौ कलपदं शौरिस्तारमन्द्रकृतक्रमम् ॥ १६ ॥
रम्यं गीतध्वनिं श्रुत्वा संत्यज्यावसथांस्तदा । आजग्मुस्त्वरिता गोप्यो यत्रास्ते मधुसूदनः ॥१७॥
शनैश्शनैर्जगौ गोपी काचित्तस्य लयानुगम् । दत्तावधाना काचिच्च तमेव मनसाऽस्मरत् ॥ १८ ॥
काचित्कृष्णेति कृष्णेति प्रोक्त्वा लज्जामुपाययौ । ययौ च काचित्प्रेमान्धा तत्पार्श्वमविलंबितम् ॥
काचिच्चावसथस्यान्ते स्थित्वा दृष्ट्वा बहिर्गुरुम् । तन्मयत्वेन गोविन्दं दध्यौ मीलितलोचना ॥
तच्चित्तविमलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा । तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ॥ २१ ॥

देवो वेति ॥ सर्वथा देवादिष्वन्यतम एवासावः बान्धवोऽसि, न गोपालमात्रम् । किं विचारेण? नात्र संशयः ॥ ८—११ ॥

नाहमिति ॥ अहं वो बान्धवः—केवल गोपः ॥ १२—१५ ॥

विनेति ॥ कलपदम्—अव्यक्तमधुराक्षरं गेयम् । तारमन्द्रकृतक्रमम् । तारमन्द्रौ उच्चोपांशुध्वनिधर्मौ । नानामात्रकृतक्रममिति पाठे द्रुतमध्यविलंबिताख्यत्रिमात्रलयक्रमस्वरक्रमम् । नानातन्त्रीकृतक्रममिति पाठे वीणाङ्गध्वनिवन्नियतनिबद्धस्वरक्रमम् ॥ १६, १७ ॥

शनैश्शनैरिति ॥ तस्य लयानुगं—द्रुतमध्यविलंबिताख्यत्रिलयात्मकतालविश्रान्तिकालानुगुणम् । * तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लयनालयः * इति वचनात् । दत्तावधाना—कृतावधाना ॥ १८, १९ ॥

काचिदिति ॥ काचिदावसथस्येत्यनेन गोप्याः कामद्वारा भगवति लय उच्यते । तन्मयत्वेन—आत्मनस्तत्तादात्म्येन ॥ २० ॥

तच्चित्तेति ॥ तच्चित्तेन—तद्गतेन चित्तेन जातविमलाह्लादेन क्षीणपुण्यचया । वैमल्यं दुःखासंभेदः । अनेन पूर्वसंचितप्रारब्धनिश्शेषकर्मक्षयो भोगादुक्तः ॥ २१ ॥

तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् । निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥ २२ ॥
ोपरिवृतो रात्रिं शरच्चन्द्रमनोरमाम् । मानयामास गोविन्दो रासारम्भरसोत्सुकः ॥ २३ ॥
न्यश्च बृन्दशः कृष्णचेष्टास्वायत्तमूर्तयः । अन्यदेशं गते कृष्णे चेरुर्बृन्दावनान्तरम् ॥ २४ ॥
कृष्णे निबद्धहृदया इदमूचुः परस्परम् ॥ २५ ॥
णोऽहमेष ललितं व्रजाम्यालोक्यतां गतिः । अन्या ब्रवीति कृष्णस्य मम गीतिर्निशम्यताम् ॥२६॥
! कालिय तिष्ठात्र कृष्णोऽहमिति चापरा । बाहुमास्फोट्य कृष्णस्य लीलया सर्वमाददे ॥ २७ ॥
न्या ब्रवीति भो गोपा निशङ्कैः स्थीयतामिति । अलं वृष्टिभयेनात्र धृतो गोवर्धनो मया ॥२८॥
नुकोऽयं मयाऽऽक्षिप्तो विचरन्तु यथेच्छया । गावो ब्रवीति चैवान्या कृष्णलीलानुसारिणी ॥२९॥
ं नानाप्रकारासु कृष्णचेष्टासु तास्तदा । गोप्यो व्यग्राः समं चेरू रम्यं बृन्दावनान्तरम् ॥ ३० ॥
लोक्यैका भुवं प्राह गोपी गोपवराङ्गना । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गी विकासिनयनोत्पला ॥ ३१ ॥
ध्वजवज्राङ्कुशाब्जाङ्करेखावन्त्यालि पश्यत । पदान्येतानि कृष्णस्य लीलाललितगामिनः ॥ ३२ ॥
ाऽपि तेन समायाता कृतपुण्या मदालसा । पदानि तस्याश्चैतानि घनान्यल्पतनूनि च ॥ ३३ ॥
ष्पापचयमत्रोच्चैश्चक्रे दामोदरो ध्रुवम् । येनाग्राक्रान्तमात्राणि पदान्यत्र महात्मनः ॥ ३४ ॥
पविश्य(सा) वै तेन काचित्पुष्पैरलंकृता । अन्यजन्मनि सर्वात्मा विष्णुरभ्यर्चि(तो यया)तस्तया ॥

चिंतयन्तीति ॥ परब्रह्मस्वरूपिणि—स्वरूपे परब्रह्मणि । परब्रह्मस्वरूपिणमिति पाठे परब्रह्मभूतमिति । छ्वासतया—प्रियानुभवरूपध्यानादन्तर्मग्ने मनसि तदविनाभूतप्राणादेरप्यन्तर्गतत्वान्निरुच्छ्वासत्वम् । दशम्यावस्थाप्रियमिति कामशास्त्रे वल्लभसायुज्यमुक्तम् । द्वेषाच्चैद्यादेरिव कामाद्गोपीनां सायुज्यमुपपन्नम् ॥ २२ ॥

गोपीपरिवृत इति ॥ रासारंभेति । रासो नाम अन्योन्यव्यतिषक्तहस्तं गायतां स्त्रीपुंसां मण्डलीभूय नृत्तं रासः । उक्तं च—* अनेकनर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् । आचतुष्षष्टियुगलाद्रासकं मसृणोद्धतम् ॥ ॥ २३ ॥

गोप्यश्चेति । अन्यदेशं गत इति विप्रलंभशृंगारोक्तिः संभोगपोषार्था । कृष्णचेष्टास्वायत्तमूर्तयः इति ोक्तिः । यदाह भरतः—* प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः * इति ॥ २४, २५ ॥

कृष्णोऽहमिति ॥ ललितं व्रजामीति । * सुकुमारोऽङ्गविन्यासो मसृणो ललितं भवेत् * इति ॥२६-२९॥

एवमिति ॥ व्यग्राः—उत्सुकाः ॥ ३०, ३१ ॥

ध्वजवज्रेति ॥ ध्वजवज्राङ्कुशाब्जरूपरेखावन्ति । आलि—हे सख्यः । आर्षो वचनव्यत्ययः ॥ ३२ ॥

कापीति ॥ घनानि—मदमंथरत्वादल्पान्तराणि, अल्पतनूनि—स्त्रीत्वात् ह्रस्वान्यपृथूनि च ॥ ३३ ॥

पुष्पापचयमिति ॥ अग्राक्रान्तमात्राणि—प्रपदमात्राक्रान्तानि ॥ ३४ ॥

अत्रेति ॥ मृदितस्थलनिपतितपुष्पादिलिङ्गदर्शनेन अनुमानम् ॥ ३५ ॥

पुष्पबन्धनसंमानकृतमानामपास्य ताम् । नन्दगोपसुतो यातो मार्गेणानेन पश्यत ॥ ३६ ॥
अनुयातैनमत्रान्या नितंबभरमंथरा । या गन्तव्ये द्रुतं याति निम्नपादाग्रसंस्थितिः ॥ ३७ ॥
हस्तन्यस्ताग्रहस्तेयं तेन याति तथा सखी । अनायत्तपदन्यासा लक्ष्यते पदपद्धतिः ॥ ३८ ॥
हस्तसंस्पर्शमात्रेण धूर्तेनैषा विमानिता । नैराश्यान्मन्दगामिन्या निवृत्तं लक्ष्यते पदम् ॥ ३९ ॥
नूनमुक्ता त्वरामीति पुनरेष्यामि तेऽन्तिकम् । तेन कृष्णेन येनैषा त्वरिता पदपद्धतिः ॥ ४० ॥
प्रविष्टो गहनं कृष्णः पदमत्र न लक्ष्यते । निवर्तध्वं शशाङ्कस्य नैतद्दीधितिगोचरे ॥ ४१ ॥
निवृत्तास्तास्तदा गोप्यो निराशाः कृष्णदर्शने । यमुनातीरमासाद्य जगुस्तच्चरितं तथा ॥ ४२ ॥
ततो ददृशुरायान्तं विकासिमुखपङ्कजम् । गोप्यस्त्रैलोक्यगोप्तारं कृष्णमक्लिष्टचेष्टितम् ॥ ४३ ॥
काचिदालोक्य गोविन्दमायान्तमतिहर्षिता । कृष्णकृष्णेति कृष्णेति प्राह नान्यदुदीरयत् ॥ ४४ ॥
काचिद्भ्रूभङ्गुरं कृत्वा ललाटफलकं हरिम् । विलोक्य नेत्रभृङ्गाभ्यां पपौ तन्मुखपङ्कजम् ॥ ४५ ॥
काचिदालोक्य गोविन्दं निमीलितविलोचना । तस्यैव रूपं ध्यायन्ती योगारूढेव सा बभौ ॥ ४६ ॥
ततः कांचित्प्रियालापैः कांचिद्भ्रूभङ्गवीक्षितैः । निन्येऽनुनयमन्यां च करस्पर्शेन माधवः ॥ ४७ ॥
ताभिः प्रसन्नचित्ताभिर्गोपीभिस्सह सादरम् । ररास रासगोष्ठीभिरुदारचरितो हरिः ॥ ४८ ॥
रासमण्डलबन्धोऽपि कृष्णपार्श्वमनुज्झता । गोपीजनेन नैवाभूदेकस्थानस्थिरात्मना ॥ ४९ ॥
हस्तेन गृह्य चैकैकां गोपीनां रासमण्डले । चकार तत्करस्पर्शनिमीलितदृशं हरिः ॥ ५० ॥

पुष्पबन्धनेति ॥ मानो गर्वः ॥ ३६ ॥

अनुयातेति ॥ पुरतो याति—गच्छति कृष्णे, तं प्राप्तुं द्रुतं गन्तव्ये याति निम्नपादाग्रसंस्थितिर्या अनुयाता इयमन्येत्यन्वयः ॥ ३७, ३८ ॥

हस्तसंस्पर्शेति ॥ एषा—अन्या, हस्तसंस्पर्शमात्रेण भक्त्यागन्तररहितेन विमानिता । अत्र हेतुः नैराश्यादित्यादि ॥ ३९ ॥

नूनमिति ॥ त्वरामि—रतोचितं स्थानमन्वेष्टुं त्वरे, अन्विष्य पुनस्तेऽन्तिकमेष्यामीति नूनं कृष्णेन काचिदुक्ता । अत्र लिङ्गं—येनेत्यादि ॥ ४०, ४१ ॥

निवृत्ता इति ॥ जगुः । तद्गानं हि तदपरोक्षदं सर्वेषाम् ॥ ४२—४८ ॥

रासेति ॥ एकस्थानस्थिरात्मना—कृष्णपार्श्वे एकैकस्मिन् स्थाने स्थिरचित्तेन, अत एव कृष्णपार्श्वमनुज्झता गोपीजनेन रासार्थमण्डलीभावेन बन्धोऽपि नाभूत् । रासमण्डलबद्धोऽपि कृष्ण इति पाठे स्वयमितो मण्डलीभूय स्थितेन गोपीजनेन कृष्णो नैकस्थानोऽभूत् । गोपीमण्डलान्तः शीघ्रसंचारात्तत्तत्पार्श्वस्थ इवाभवदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

हस्तेनेति ॥ हरिरेकां हस्तेन गृह्णाति, सा तस्य करस्पर्शसुखनिमीलिताक्षी भवति । तामन्यस्याः स्वकरस्पर्शपरवशायाः हस्तेन हस्तं योजयति । एवं चापरस्याः तादृश्या हस्तेनेति । हरिहस्तस्पर्शसुखवशात्कृष्णेन गृहीतहस्ताऽहमेवेति सर्वासां बुद्धिमुत्पादयन्नेकमूर्तिरेव हरिरगृहीतहस्त एव रासमण्डले चकार । हरिरेवमेताभिः रासमण्डलं बबन्धेति रामवित्संप्रदायः । अन्ये तु द्वयोर्द्वयोर्मध्ये हरिरेकैकमूर्तिरासीदित्याहुः ॥ ५० ॥